पञ्चदशे वर्षे १५]   भाद्र पूर्णिमा १९९६   [३ संख्या

रागद्वेषनिशाटनं विधुरयन् मोहं तमो नाशयन्
तामिस्रं जडवादकैरवकुलं ग्लानिमत्र ग्लापयन् ।
विद्वत्कोकमशोकयन् नयसुधीशोकाम्बुजं मीलयन्
सञ्जातः सुमनोमनो मधुरयन् सर्वत्र "सूर्योदयः" ॥

Sanctioned by the Directors of Public Instruction United Provinces, Bombay Presidency and Sind for use in Schools and Colleges.

सम्पादकः—
त्यक्त-महामहोपाध्यायपदवीको
महामहाध्यापकः श्रीपञ्चानन-तर्करत्न-भट्टाचार्यः ।

सहकारि-सम्पादकः—
अवधेशप्रसादशर्मा द्विवेदः

उद्गम—स्थानम्—
श्रीभारतधर्ममहामण्डलम्, (जगत्गंज) काशी

—:o:—

वार्षिकं मूल्यं मुद्रात्रयम् ।

संरक्षकेभ्यः ५) । वहिर्भारतम् ६)   छात्रेभ्यः पुस्तकालयेभ्यश्च ९)

विषय सूची ।

सूर्योदयः ।

पञ्चदशवर्षे १५ } भाद्रपद-पूर्णिमायाः १९९६, सितम्बर १९३९ । { ३-संख्या

संस्कृतभाषाया अभ्युदयोपायाः ।

भारतवर्षस्य सर्वोऽपि धार्म्मिकः सामाजिको राजनैतिकः साहित्यिको व्यवहारोऽद्यापि संस्कृतभाषायामेव विद्यते । वेदसमयादारभ्याद्यावधि संस्कृतभाषैवाविहतप्रचारेह जगति सर्वत्र समादृता आसीद्, इति संस्कृतभाषायां लिखितानां विविधविषयकाणां ग्रन्थानां समुपलब्ध्या सर्वजनसमक्षमेवास्ति । प्राकृत-पालीमागधीप्रभृतिदैशिकभाषाप्रचारसमयेऽपि बौद्धैर्विद्वद्भिः स्वसिद्धान्तस्थिरीकरणधिया संस्कृतभाषायामेव ग्रन्था विरचिताः सन्ति । अद्य यावत् द्वीपद्वीपान्तरेऽपि बहवः संस्कृतशब्दा अविकृता विकृता वा तत्तद्वीपनिवासिभिर्व्यवहृता अस्याः प्रचारातिशयं सूचयन्ति ।

इत्येवं सर्वत्र सर्वतः सर्वैःसर्वथा समादृतेयं सुरभारती सम्प्रति सङ्कुचितप्रचारा भारतेऽपि कियत्सु एवाङ्गुलिगण्येषु प्रान्तेषु तत्रापि ब्राह्मणवर्गान्तर्गतेषु कियत्सु एव विशिष्टपुरुषेषु कियत्यैव मात्रया विद्यत इति महद् विषादास्पदम् । तत्रापि च अद्यत्वे पाश्चात्यभाषायाःप्रचारबाहुल्येन परम्परागतं सदाचारं सञ्जिहाने जनवर्गे काशीकाञ्चीमायावन्तिकादिपुर्य्यामपि प्राचीनानां संस्कृतविदुषां सन्तानाः संस्कृतभाषां विहाय पाश्चात्यदेशोद्भवामिंग्लिशभाषामेवाधीयते । ततोऽप्यपरोऽयं गण्डस्योपरि विस्फोटकवत् संस्कृतभाषाप्रचारे विघ्नःसंवृत्तो विद्यते, यत् प्राचीनाध्ययनाध्यापनपद्धतिरामूलतः परिवर्तिता विद्यते । यया संस्कृतभाषाया व्याकरणमात्राध्ययने एव सर्वोऽप्यायुषो भागः क्षपितो जायते । संस्कृतभाषया विषयान्तरस्याध्ययनार्थं समय एव नासाद्यते । अतश्च देशकालात्मज्ञैः विद्वद्भिरस्य परिष्कृतौ सर्वथा प्रयत्नो विधेयः । संस्कृतभाषायाः पठनपाठनपद्धतिर्यदि परिष्कृता स्यात्तर्हि पुनरपि संस्कृतभाषायाः पूर्वसदृश एव सर्वत्राविहतप्रचारः स्यात् । यतो हि अस्यां सुरभाषायां बहवो गुणाः सम्भृताः सन्ति ।

सर्वप्रथमं सारल्यं, माधुर्य्यं, गाम्भीर्य्यं, सर्वविधगहनातिगहनभावव्यञ्जनसामर्थ्यम्, किं बहुना जगति सर्वाभ्युन्नतसमाजस्थितौ तद्भाषायां ये ये गुणा

अपेक्ष्यन्ते ते सर्वेऽप्यस्यां देवभाषायामामूलचूडं सम्भृताः सन्ति । परन्तु सम्प्रति पठनपाठनपद्धतेर्वैगुण्येन प्रचारशैथिल्येन च सर्वेऽपि गुणाः—

"आस्वाद्यतोयाः प्रभवन्ति नद्यः । समुद्रमासाद्य भवन्त्यपेयाः"

इति लोकसरणिवत् दोषतयैव परिणताः सन्ति ।

पश्यन्तु, सर्वतोऽभ्यर्हितस्य सारल्यस्य गुणस्य कीदृगपलापो विद्यते । सम्प्रति इंग्लिशकुमारशालामहाशालासु संस्कृतस्य काठिन्यभयादेव सर्वे तत्रत्याः छात्राः संस्कृतभाषाध्ययनं विहाय विषयान्तरं यवनान्यध्ययनं विज्ञानचित्रकलाध्ययनादिकमङ्गीकुर्वन्ति । अतश्चास्या भाषाया येन सर्वाभ्यर्हितः सारल्यगुणः पुनरप्युद्भूतः स्यादेवं प्रयत्नस्तन्मर्मज्ञैः प्रथममनुष्ठेयः । सच मद् दृष्टौ अयमेव भाति यत् प्राचीनकाले यथा बाल्यावस्थायामेव सामान्य-शब्दानाम् सामान्यधातूनाञ्च रूपाण्यभ्यस्य संक्षेपतो लिङ्गानुशासनञ्च ज्ञात्वाऽष्टाध्यायीसूत्राणि चाभ्यस्य तदर्थज्ञानं कृत्वा पदानि संसाध्य पदज्ञानवन्तो बालाः सर्वमपि वाल्मीकीय-रामायण-महाभारतप्रभृति इतिहासपुराणपुस्तकं स्वयमेव पठितुं समर्था भवन्ति स्म, साहित्यस्थाने च महाकवीनां भासकालिदासप्रभृतीनां ग्रन्थानेव गुरुदेवानां केवलं साहाय्यमाश्रित्य स्वयमधीयते स्म, तथैवाधुनाऽपि सर्वप्रथममियमेव पद्धतिः सर्वैः समादरणीया । मातृभाषाध्ययनानन्तरं तत्समकालमेव वा बालाः केवल-शब्दरूपधातुरूपघोषणमात्रे एव व्यापारयितव्याः । न तु लघुकौमुदीघोषणे । तत्रापि सामान्यतोऽभ्यासप्रकारः सूचनीय एव । येन घोषणे सारल्यम् स्यात् । इत्थञ्च सामान्यतः पदज्ञानवन्तो बालाः परस्परं संस्कृतभाषयैव व्यवहर्तुं क्षमा भविष्यन्ति । सम्प्रति तु सर्वप्रथमं लघुकौमुदीमधीयानाः पदज्ञानविरहिताः सामान्यतोऽपि संस्कृतशब्दज्ञान शून्याः गुरुभिश्च सवृत्तिकं सप्रयोगं सूत्रं घोषितुं प्रेर्य्यमाणाःसंस्कृतभाषां महतीं कठिनां मन्यमानाः तदध्ययनादेवोपरमन्ते । बहवश्च बद्धपरिकरा यथाकथमपि मनसोद्वेजिता अपि महता प्रयासेन साहसातिरेकात् सूत्राणि सवृत्तीनि सप्रयोगाणि जोघुष्यमाणाः सुबन्तं यावत् केचित् तिङन्तं यावदधीत्य उद्विजन्मानाअध्ययनादेव परिग्लायन्ति ।

यदर्थं साम्प्रतिकी लोकोक्तिरस्ति —

केचिन्नष्टाः सुब्ध्युपास्यप्रयोगे ।
केचिन्नष्टाः शब्दसाधुत्वजाले

केचिन्नष्टाः फक्किकावादमग्नाः
सर्वे नष्टा यङ्लुङन्तप्रयोगे । इत्यादि ।

ये च महासाहसिकाः शरीरं सम्पात्य घोषणपरा मनो बुद्धिश्च कुण्ठयित्वा घोषणमात्रव्यापारेण कल्पनां शक्तिं शोषयित्वा परीक्षापाथोधिं समुत्तीर्य्य निःसरन्ति ते जगति अनुपयुक्ताः केवलम् यथाकथमपि अध्यापनमात्र-व्यापारभाजो भवन्ति । इति किं बहूक्त्या सर्वथा विगुणितो विद्यते संस्कृतभाषाध्ययनाध्यापनप्रकार इति कथं सर्वमान्या संस्कृतभाषा साम्प्रतं प्रसृतप्रभावा स्यात् स्याच्च सर्वत्र सर्वैः पूर्ववत् समादृता । अतश्च

मात्सर्य्यमुत्सार्य्य विचार्य्य कार्य्य-
मार्य्याः समर्य्यादमिदं वदन्तु
गोप्यास्ति गीर्वाणगिरा कथञ्चिद्
आहो विलोप्यास्ति युगप्रभावात् ॥

यदि च तृतीयचरणस्थ एव भावोऽभिप्रेतोऽस्ति चेत् सर्वेऽपि बद्धपरिकरा भूत्वा सरलया पद्धत्या पूर्वं संस्कृतशब्दानां पदज्ञानमात्राधायकप्रकारेण ज्ञानं विधाय संस्कृतभाषणानुरक्ताः सन्तः परस्परं संस्कृतभाषायां व्यवहारं कुर्वन्तु । प्रतिपाठशालञ्च संस्कृतभाषणशक्तिसंवर्द्धनाय अवकाशतिथिषु वादविवादसरण्या संस्कृतभाषायां शास्त्रार्थं कुर्वन्तु । गुरवोऽपि परिश्रमं कुर्वन्तः शिष्याणां व्याकरणशास्त्राध्यापनवेलायां अष्टाध्यायीक्रमेण सूत्रार्थं कारयित्वा प्रयोगसंसाधनं कारयन्तु । नहि वृत्तिघोषणप्रकारेण । एवञ्च सर्वतः संस्कृताध्ययनसरलतायां जायमानायां प्रचारोऽपि तदीयः सर्वत्र स्यात् । दर्शादर्शि च ब्राह्मणातिरिक्ता अन्येऽपि क्षत्रियवैश्यादयः संस्कृताध्ययने व्यापृताः स्यु र्येन पूर्ववत् तन्तुवाय-कर्मकरप्रभृतयोऽपि संस्कृतज्ञा भवेयुः । यतश्च संस्कृतभाषायाः समादरेण सह सनातनधर्मस्य ब्राह्मणवर्गस्य भारतीयसंस्कृतेः आर्य्यसभ्यतायाश्चैकपदे एव स्यात् सर्वतः सर्वथा समादरो भूयोऽभ्युदयश्च भवेत् संस्कृतभाषाया इति ।

× × × ×

महामहोपाध्याया दिवङ्गता मधुसूदनशर्म्माणः !

जगति वेदविज्ञानस्याद्वितीया विद्वांसो जयपुरराजमान्या महामहोपाध्यायाः पण्डितमधुसूदनझा विद्यावाचस्पति-महोदया भुवमिमामपहाय दिवं प्रस्थिता इति सहसा समाचारं समाकर्ण्य वयं स्तब्धाःस्म । अहो ! कालमहिम्नोऽनुल्लङ्घनीयोऽभिनिवेशः । कोऽपि महामहिमशाली मरणधर्मा कालप्रभावमत्येतुन्नैव पारयति । इमे हि स्वजन्मना मिथिलाभुवमलङ्कुर्वाणा बाल्ये काश्यां व्याकरणवेदादिकमधीत्य जयपुरराजाश्रिता वैदिकशिरोमणयो वेदविज्ञानं नवीनपद्धत्या परिष्कर्तुकामाः लोके परमख्यातिजुषोऽशेषितस्वकर्तव्या एव स्वावस्थाया आसन्नसप्ततितमे वर्षमध्ये मृत्युना समाक्रान्ताः । सर्वेऽपि अदसीयाः सुहृदः सहचराः सर्वथाऽमीभिः समेधितोत्साहा वेदविज्ञानपरिशीलने बद्धपरिकरा आसन् । तेषामध्यवसायः कामपि सीमानं नैवाजगाम तावदेवेमे मध्येमार्गं तान् विहाय दैवपरायत्ताः परलोकं प्रस्थिताः । सर्वमपि मनश्चिन्तितं मनस्येव विलीनम् । अस्तु प्राक्तनैरपि कविभिर्धातुरीहितं बहुधा समुत्प्रेक्षितमेवेह विषये तथाहि —

सृजति तावदशेषगुणाकरं पुरुषरत्नमलङ्करणं भुवः ।
तदपि तत्क्षणभङ्गु करोति ! चेदहह ! कष्टमपण्डितता विधेः ॥

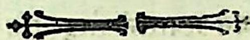
सम्प्रति तदीयशोकसन्तप्ता वयमिदानीं तदीयवियोगदुःखाऽनलसन्तप्तेभ्यः-तत्परिवारजनेभ्यः सुहृद्भ्यश्च समवेदनां प्रकटयन्तस्तदीयचिरशान्तिं श्रीकाशीविश्वनाथात् समभ्यर्थयामहे । (स० सम्पादकः)

शोकप्रस्तावः ।

अक्टूबरमासस्य ५ म तारिकायां श्रीभारतधर्ममहामण्डलीयस्य उपदेशकमहाविद्यालयस्य विशेषाधिवेशनं सम्पन्नम् । तत्र भारत प्रसिद्धविदुषां विद्यावाचस्पति श्री पण्डितमधुसूदनझा महोदयानां देहावसानमुद्दिश्य तेषां गुण-गौरवादिवर्णनपुरस्सरं साहित्याचार्य्य श्री पण्डित वासुदेवद्विवेदिना निम्नलिखितः शोकप्रस्ताव उपस्थापितः । स च सर्वसम्मत्या स्वीकृतः । तथाहि—

"उपदेशकमहाविद्यालयस्येदमधिवेशनं जयपुरराज्यप्रधानपण्डितानां भारतप्रसिद्धविदुषां श्रीमधुसूदनझामहोदयनां देहावसाने हार्दिकं शोकं प्रकटीकरोति । तथा च तेषां शोकसन्तप्तपरिवारेण सहान्तरिकीं समवेदनां दर्शयद्दिवङ्गतस्यात्मन-

श्चिरशान्तिलब्धये भगवन्तं प्रार्थयते। एषां महोदयानां महामण्डलेन सह नितरां घनिष्ठः सम्बन्ध आसीत्। अवसरेऽवसरे तैर्निजसम्मतिप्रदानद्वारा महती सहायता-ऽनुष्ठीयते स्म। अल्पीयांसि दिनानि व्यतीतानि यदेभिर्महानुभावैः स्वरचितानि नानाविधपुस्तकानि महामण्डलपुस्तकालयाय प्रेषितानि यानि सुरक्षितानि सन्ति। यैवैँ दिकविज्ञानजिज्ञासूनां विद्यार्थिनां महानुपकारः सम्पद्यते सम्पत्स्यते च।"

प्राप्तग्रन्थसमालोचनम्।

अमरमङ्गलनाटकम्।

नानादर्शनपरमाचार्य्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्र महामहाध्यापक श्रीपञ्चाननतर्करत्न भट्टा-चार्य्य विरचितम्, वीररसप्रधानं संस्कृतभाषामयम् सटीकम्। मूल्यं छात्राणां कृते १) । तदन्येषां कृते २) । प्राप्तिस्थानम् श्रीयुक्त श्रीजीवन्यायतीर्थभवन, पो० भाटपाड़ा, जि० २४ परगन्ना।

सम्प्रति संस्कृतसाहित्ये वीररसप्रधानं नाटकम् अङ्गुलिगण्यमेव विद्यते। तत्रेदं नाटकं मेवारभूपतिषु प्रसिद्धस्य राणाप्रतापस्यात्मजममरसिंहनायकमधिकृत्य विरचितं विद्यते। तत्र चित्तोरविजयप्रतिज्ञापूरणं हि नाटकफलमुपदर्शितमस्ति। मानसिंह-समरसिंह-प्रभृतयः,प्रतिनायकोपनायकपदमलंकुर्वन्ति।विषयविन्यासनैपुण्ये कवेः प्रतिभाया महान् प्रकर्षः सूच्यते। त एव ऐतिहासिका विषया नाटकभूमिका माश्रित्येदृशमुद्योतिता विद्यन्ते, यतश्च पठितुर्वीररसाप्लुतमन्तःकरणमेवं पुस्तका-सक्तं भवति, यद्विना समाप्तिं विराममेव न लभते। किं बहुना भाषायां प्रसादेन सह ओजोऽर्थगाम्भीर्य्यध्वनिप्रभृतयः सर्वेऽपि अपेक्षिता गुणा विद्यन्ते। पद्यानि च यथास्थितरसव्यञ्जनायां पर्य्याप्तानि पात्राणां स्वभावप्रकाशोऽपि यथावदुपकल्पितो विद्यते। यादृशो वीरः प्रतापस्तादृश एवास्य कविः संस्कृतवाङ्मयस्य वीरः स्वप्रतिभानुकूलमेव च विषयोपन्यासं कृतवान्।भाषापि च वीररसव्यञ्जिका पात्राणि चैतिहासिकानि वीरप्रकृतीनि चेति "मद्भाग्योपचयादयं समुदितः सर्वो गुणानां गणः," इति श्रीहर्षपद्यमेव याथार्थ्यं व्यनक्ति। मनाग् विद्वद्विनोदाय द्वित्राणि पद्यानि निर्दिश्य विरमामि विस्तरात्। तथाहि—

राजा शालुम्ब्रापते अद्य खलु युक्तमभिहितम्, महाराजप्रतापसिंह सहचरेण भवता-तदहमद्य प्रतिजाने—

यावन्मे शस्त्रपातक्षुभितहयगजोद्भ्रान्तिविभ्रान्तयोधा
रक्तोद्गारारुणाङ्गा जवननरपतेर्वाहिनी मुक्तकेशा ।
देशादस्मान्न गच्छत्यपचितविभवा नापि यावच्चितोरं ।
प्रत्यापद्ये न तावत् कथमपि जनकस्यासनं संस्पृशामि ।

तदद्यारभ्य–

सामन्ता मदनुव्रता रणभुवं गच्छन्तु तिष्ठन्तु वा
पौरा मे समयानुपालनविधिं वाञ्छन्तु नैच्छन्तु वा ।
सैन्यं किंचन मामनुव्रजतु वा मा वा तथाप्यात्मना
यावज्जीवमहं स्थितोऽस्मि समये साक्षी भवत्वीश्वरः ।

भरतवाक्यम्–

सन्तु स्वधर्मनिरता मनुजाः समस्ताः प्रीतिं सजातिषु भजन्तु विहाय मायाः ।
संपूजयन्तु जननीमिव जन्मभूमिम् भूपालभक्तिनिरताश्च चिरं भवन्तु ।

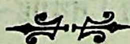
इत्येवं वीररसप्रधानं स्वदेश-स्वधर्म-स्वसमाज-स्वजातिभक्तिविस्तारकं नाटकं संस्कृत-वाङ्मये विरलमेवोपलभ्यत इत्येतस्य नाटकस्य प्रचारमहं सर्वथा कामये संस्कृतपरीक्षा संचालकानधिकारिणश्चानुरुणध्मि स्वपरीक्षा-पाठ्यपुस्तकतया निर्धारयितुमिति पठित्वैवास्य गुणदोषं विभावयन्तु सुधियः ।

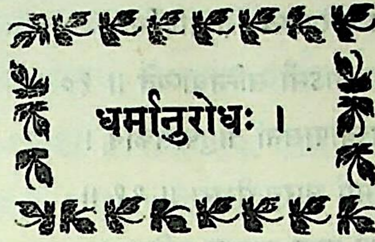
समालोचयिता–(महामहापाध्यापकः श्रीगोपालशास्त्री । दर्शनकेशरी, काशी)

× × × × ×

अद्वैतसिद्धान्तसारसंग्रहः (प्राचीनः) मूल्यम् ।≈) प्राप्तिस्थानम्– निर्णयसागराध्यक्षः कालवादेवी, मुम्बई ।

पुस्तकमिदं ईशवीय षोडशशताब्द्या मध्यकाले लब्धजनुषां श्रीमन्नारायणाश्रमाणां वेदान्तविषयिणी कृतिः । पञ्चपञ्चाशता पृष्ठैरस्मिन् पुस्तके प्रायः सर्वेषां वेदान्तसम्बन्धिनां सिद्धान्तानां प्राञ्जलभाषया प्रतिपादनमवलोक्यते । तदिदं पुस्तकं दुर्दैववशादद्यावधि अप्रकाशितमेवासीत् । इदानीं तैलङ्गोपाह्वश्रीरामकृष्णसूनुभिः श्रीगङ्गेशशर्म्मभिः सुमहता परिश्रमेणादर्शपुस्तकं हस्तलिखितं संशोध्य वेदान्तविषयकज्ञानपिपासूनां हिताय प्रकाशतां नीतम् ।

(ले० पं० माधवप्रसादशर्मा देवकोटा, नेपाल-पालपा ।)

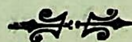
अये भोः संस्कृतच्छात्रा ! आर्यधर्मावलम्बनाः ।
पश्यन्त्येव भवन्तोऽद्य कीदृश्यस्ति परिस्थितिः ? ॥ १ ॥
प्रविक्षोभ्याऽन्त्यजान्भ्रातॄनुद्दण्डैर्नेतृमानिभिः ।
वलादुपासनाकाण्डमर्यादा वत ! खण्ड्यते ॥ २ ॥
सर्वे जीवाः समीहन्ते शाश्वतं परमं सुखम् ।
तच्चोक्तं ब्रह्मणो रूपं यतो १नाऽन्याप्यमिष्यते ॥ ३ ॥
ब्रह्मणैव २ततो भाव्यं ३तत्त्वं ४तज्ज्ञानतो भवेत् ।
५तच्च ६ स्यात्तदुपास्त्यैव निर्गुणा सगुणा च ७सा ॥ ४ ॥
अत्यन्तसूक्ष्मालम्बत्वात्तत्र चाऽऽद्या सुदुष्करा ।
असंयतेन्द्रियज्ञानैरजातसमबुद्धिभिः ॥ ५ ॥
स्थूलालम्बनसद्भावात्सुकरा नु गुणान्विता ।
सगुणोपासना तस्मात्सर्वसाधारणी मता ॥ ६ ॥
निर्गुणोऽप्येष भगवान्भक्तानुग्रहतत्परः ।
उपासना प्रसिद्ध्यर्थं मूर्तिमानवभासते ॥ ७ ॥
उपासकरुचीनां हि वैचित्र्याज्जगदीश्वरः ।
एकोऽप्युपास्यो भगवान् बहुरूपी विराजते ॥ ८ ॥
व्यापकोऽपि परेशोऽसौ सुपरिच्छिन्न-बुद्धिभिः ।
परिच्छिद्य गृहीतोऽपि श्रेयोदातैव जायते ॥ ९ ॥

---

(१) ब्रह्मभिन्नेन अलभ्यम् । (२) ब्रह्मभिन्नेन अलभ्यत्वाद् हेतोः ।
(३) ब्रह्मभावः । (४) ब्रह्मज्ञानात् । (५) ब्रह्मज्ञानं च ।
(६) ब्रह्मोपासनयैव । (७) ब्रह्मोपासना ।

अतो यथागमं मूर्त्तिं परिकल्प्य शिलादिभिः ।
प्राणप्रतिष्ठाविधिना तत्राऽसौ सन्निधाप्यते ॥ १० ॥
स्वीकुर्वंस्तत्र च स्थित्त्वोपासनां तानुपासकान् ।
मुक्तिमार्गे यथाभावमग्रे सारयतीश्वरः ॥ ११ ॥
अतोऽस्मिन्भारते वर्षे प्रत्ना नूत्नाश्च भूरिशः ।
मन्दिरेषु विराजन्ते मूर्त्तयः परमात्मनः ॥ १२ ॥
एताश्च रक्ष्याः संसर्गादन्त्यजानां प्रयत्नतः ।
तैर्हि स्पृष्टेषु पीठेषु न सान्निध्यं स रक्षति ॥ १३ ॥
परं कालः समायातः कीदृगद्य हि नायकाः ।
प्रवेशयितुमिच्छन्ति मन्दिरेष्वन्त्यजानपि ॥ १४ ॥
श्रेयसश्च्याविताः शोच्या भ्रातरस्तेऽन्त्यजातयः ।
युष्माभिरित्थं बोद्धव्या दयया शास्त्रयुक्तिभिः ॥ १५ ॥
"जन्मदात्री महागुर्वी स्वशरीरप्रपोषिणी ।
साऽप्यार्य्यैः स्पृश्यते नैव सूतिका वा रजस्वला ॥ १६ ॥
जन्मदाता गुरुः पूज्यः शुभमार्गप्रवर्त्तकः ।
सोऽप्यार्य्यैः स्पृश्यते नैव प्रेतकृत्यं समाचरन् ॥ १७ ॥
आचारनिष्ठो विद्यावान् ब्राह्मणो हि जगद्गुरुः ।
सोऽप्यार्य्यैः स्पृश्यते नैव शावाशौचसमन्वितः ॥ १८ ॥
शुद्धसद्भावसंपन्नः सखा प्राणाधिकप्रियः ।
सोऽप्यार्य्यैः स्पृश्यते नैव सन्ध्योपासादिकर्म्मसु ॥ १९ ॥
अस्पृश्यत्वप्रथास्वासु न घृणा हन्त ! कारणम् ।
किन्त्वाध्यात्मिकविज्ञानमृष्युक्तं वेदमूलकम् ॥ २० ॥
या भूदन्नमये कोषे विकारः स्पर्शमूलकः ।
न स स्यादिति को वेद प्राण-चित्तमयादिषु ॥ २१ ॥
'कदा कस्य क्व वा स्पर्शात्कस्य विक्रियते च किम् ।'
इत्याध्यात्मिकविज्ञानमीश्वरो वेत्ति सर्वशः ॥ २२ ॥

(क्रमतः)

ब्राह्मणानां श्रेष्ठत्वं जन्मना वर्णव्यवस्था च

निबन्धा—पण्डित दीनानाथशर्मा शास्त्री सारस्वतः
सनातनधर्म संस्कृतकालेजोपाध्यक्षः, मुलतान

(क्रमागता)

वार्त्तिककारेणाऽपि 'शूद्रा चाऽमहत्पूर्वा जातिः' इत्यनेन जातिशूद्रायाष्टापं कृत्वा जन्मना वर्णः साधितः । शूद्रस्य (भिन्नवर्णा स्त्री तु तेन 'शूद्री' मता; न तु शूद्रा (शूद्रजातीया) । महाभाष्ये--'आकृतिग्रहणा जातिः' इति जातिसाधारणलक्षणेन ब्राह्मणशूद्रयोराकृतिसाम्येन समानजातिमत्त्वस्याऽतिप्रसक्तौ प्राप्तायां 'सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या' इति द्वितीयं धर्म्मशास्त्रसम्मतं जातिलक्षणं कृतम् । अर्थात् सकृदेकस्यां व्यक्तौ कथनात् (शूद्रादिके शूद्रत्वे उपदिष्टे) व्यक्त्यन्तरे (तदपत्यसहोदरादिषु) तदुपदेशं विनाऽपि सा जातिर्भवतीति भाष्याशयः । अतएव तन्मतेऽपि जननिमित्तकब्राह्मणत्वादिजातिः सिद्धा । तेनैव महाभाष्यकृता 'अतिशायने तमबिष्ठनौ' ५।३।५५ इति सूत्रे स्वीकृतम्—"जननेन या प्राप्यते सा जातिः" । 'आकृतिग्रहणा जातिः इति प्रथमलक्षणन्तु मनुष्यत्वादिजातिसाधकम् । सा मनुष्यजातिस्तूभयोः ब्राह्मणवृषलयोः समाना । अत एवाऽत्र कैयटेनोक्तम्—'आकृतिग्रहणा-एतेन गोत्वादिजातिर्लक्षिता, ब्राह्मणत्वादिस्तु न संगृहीता, ब्राह्मणक्षत्रियादीनां संस्थानस्य सदृशत्वादिति तत्सङ्ग्रहायाऽऽह—लिङ्गानामिति ; जातिलक्षणमिति ब्राह्मणत्वादिरेव लक्ष्यते" इति । एवं 'ब्राह्मणी' त्यादौ जातावेव ङीन् भवति, नतु गुणकर्म्मानुसारिता तत्र क्वापि निर्दिष्टा । एवं 'ब्राह्मोऽजातौ' ६।४।१७१ इति सूत्रे जातित्वाऽभावे 'ब्राह्म' इति, जातौ त्वपत्ये 'ब्राह्मणो' मतः । एवं क्षत्त्रस्याऽपत्यं जातौ क्षत्रियो मतः 'क्षत्त्राद् घः' ४।१।१३८ । जातित्वाऽभावे तु 'क्षात्रिः' । एवं वेदाङ्गप्रकाशे १६५ पृष्ठे स्वा० दयानन्देनाऽस्य सूत्रस्याऽयमर्थः स्वीकृतः' प्राक्तनस्याऽपि ।

महाभारते-'भगवन् ! भगनेत्रघ्न ! कालसूदन ! शङ्कर ! इमे वर्णाश्च चत्वारो विहिताः किं स्वभावतः ? उताहो क्रियया वर्णाः सम्भवन्ति महेश्वर ! एवं मे संशयः प्रश्नस्तं मे छेत्तुं त्वमर्हसि' इति पार्वती प्रश्ने शिवस्योत्तरम्—'स्वभावादेव

२

विद्यन्ते चत्वारो ब्राह्मणादयः। एकजात्या सुदुष्प्रापम् अन्यवर्णत्वमागतम् । तच्च कर्म्मविशेषेण पुनर्जन्मनि जायते' अनुशा०। एवमनुशासनपर्व्वारम्भेऽपि 'ब्राह्मण्यं खलु दुष्प्रापं त्रिभिर्वर्णैर्नराधिप' ३।१ इति भीष्मेण साधितमध्यायद्वितये 'ब्रह्मबीजसमुत्पन्नो मन्त्रसंस्कारवर्जितः। जातिमात्रोपजीवी च स भवेद् ब्राह्मणः समः' व्यासः ४।४३। अत्र जन्मना ब्राह्मणवर्णताऽऽदिष्टा गुणकर्म्माद्यभावेऽपि। 'सैषा क्षत्रस्य योनिर्यद् ब्रह्म, तस्माद् यद्यपि राजा परमतां गच्छति, ब्रह्मैवाऽन्तत उपनिश्रयति स्वां योनिम्, य उ एन ँ् हिनस्ति, स्वा ँ् स योनि मृच्छति, स पापीयान् भवति, यथा श्रेया ँ् स ँ् हि ँ् सित्वा' शतपथ० १४।४।२।२३ स्पष्टम्।

एवं 'ब्राह्मण्यं तात! दुष्प्राप वर्णैः क्षत्रादिभिस्त्रिभिः। परं हि सर्वभूतानां स्थानमेतद् युधिष्ठिर! अनुशासनपर्वणि महाभारते २७।५। एवमत्र महाभारतीय-इन्द्रमतङ्गसंवादोऽप्यत्रार्थे उपोद्बलकः। स महाभारतस्याऽनुशासनपर्व्वणि २८ अध्याये द्रष्टव्यः। तत्रैवेमे श्लोकाः—'तिर्यग्योनिगतः सर्वो मानुष्यं यदि गच्छति। स जायते पुक्कसो वा चाण्डालो वाऽप्यसंशयः।६। पुक्कसः पापयोनिर्वा यः कश्चिदिह लक्ष्यते। स तस्यामेव सुचिरं मतङ्ग! परिवर्त्तते।७।ततो दशशते काले लभते शूद्रतामिति शूद्रयोनावपि ततो वहुशः परिवर्त्तते।८। ततस्त्रिंशद्गुणे काले लभते वैश्यतामपि। वैश्यतायां चिरं कालं तत्रैव परिवर्त्तते।९। ततः षष्टिगुणे काले राजन्यो नाम जायते। राजन्यत्वे चिरं काले तत्रैव परिवर्त्तते।१०। ततः षष्टिगुणे काले लभते ब्रह्मबन्धुताम्। अनु० २८। ११। तत एवाऽयं श्लोकः—२९। ११ 'वह्वीस्तु संविशन् योनीर्जायमानः पुनः पुनः। पर्याये तात! कस्मिँश्चिद् ब्राह्मणो नाम जायते' २७।६। एतेन सिध्यति यद्-एकस्मिन्नेव जन्मनि वर्णान्तरस्य ब्राह्मणत्वं न जायते; प्रत्युत जन्मजन्मान्तरेषु। अत एव 'जात्युत्कर्षो युगे ज्ञेयः पञ्चमे सप्तमेऽपि वा' इति याज्ञवल्क्यस्मृतौ आचाराध्याये ९६। 'अश्रेयान् श्रेयसीं जातिं गच्छत्यासप्तमाद् युगात्' मनु० १०।६४। तेन पुराणादिषु यदि क्वापि एतद्विरुद्धवचनानि दृश्येरन्, तानि कर्म्मप्रशंसामात्रपरतायां योज्यानि; तथैव च सुव्यवस्थितानि भवन्ति। 'तयोर्द्वैधे स्मृतिर्वरा' व्यासस्मृ० १।४।

यत्तु क्वचित् पुराणे 'कर्म्मणा ब्रह्मतां गतः' इति लभ्येत; तत्राऽयमर्थो यत्-कर्म्मणा स ब्रह्मभावं-मुक्तिं गत इति। अत एव मनुनाप्युक्तम्—'महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनूः' ७२।२८ ब्राह्मीत्यस्य ब्रह्मपद (मुक्ति) प्राप्ति-

योग्येत्यर्थो न तु ब्राह्मणजातीयेति ।। अन्यथा 'ब्राह्मोऽ जातौ' ६।४।१७१ इति टिलोपाऽभावः स्यात्; जातौ तु ब्राह्मण इति भवत्यपत्येऽर्थेजातेरन्यत्र तु ब्राह्म इति । तेन कर्म्मणा ब्रह्मता (मुक्तिः) नानुपपन्ना । कर्म्मणो महिमा श्रोतव्यः । ❀ 'कर्म्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः' गीता ३।२० सा संसिद्धिस्तु ब्रह्मपदप्राप्तिः; न कचिज्जनको ब्राह्मणनाम्ना श्रुतः; किन्तु ब्रह्मत्वं जीवन्मुक्तत्वं गतः ।. अयमेव 'कर्म्मणा ब्रह्मतां गतः' इति पुराणस्थेषु श्लोकेष्वाशयः । अत एव–'परे ऋषयो मनीषिणः परं कर्म्मभ्योऽमृतत्वमानशुः' इति श्रुतिरुपस्थापिता श्रीवाचस्पतिमिश्रेण सांख्यद्वितीयकारिकाव्याख्याने ।। इति 'ब्रह्म' शब्दव्यवस्था ज्ञेया । कचिद् 'ब्राह्मण' शब्दे दृष्टे त्वियं व्यवस्था यत् 'ब्राह्मण' शब्दो यौगिकोऽपि भवति 'ब्रह्म जानातीति ब्राह्मणः' इति रीत्या । एवं 'शूद्रशब्दोऽपि यौगिको भवति–'शुचमभिद्रवति, शुचावाऽभिद्रवति, अवयवार्थसम्भवाद् रूढ्यर्थस्य च सम्भवात्' वेदान्तदर्शन० शाङ्कर १।३।३४। एतादृशशाब्दिक ब्राह्मणत्वन्तु विदुरादीनामप्यस्त्येव । एवं शाब्दिक परमात्मत्वन्तु महात्मसु साधुष्वपि–वर्त्तते; तर्हि किं ते वस्तुत एव 'परमात्मानो' जाता ईश्वरा वा ईशन क्रियायोगात् ? एवं शाब्दिकपौरुषेयत्वं तु वेदेष्वपि वर्त्तते 'पुरि शेते इति पुरुष इति व्युत्पत्तेः 'सहस्रशीर्षा पुरुषः' ३१।१ इति याजुषश्रुतेः । एवं शाब्दिकपौरुषेया अपि ते वेदा तथा व्यवहारेऽपौरुषेया भवन्ति; यथ ब्रह्मज्ञातारोऽब्राह्मणा अपि अब्राह्मणा एव । एवं शाब्दिकशूद्रा अप्यशूद्रा एव जानश्रुतिप्रभृतयः । अत्र विशिष्य 'मधुरवाण्यां' २।८ मल्लेखे द्रष्टव्यम् ।

अधुना केचिदाक्षिप्तश्लोकाः परीक्ष्यन्ते । तेषु 'शूद्रो ब्राह्मणतामेति' 'जन्मना जायते शूद्रः' इत्याद्याक्षेपाणामुत्तराणि 'सूर्योदये' ३।२०, २४ ब्रह्म–भविष्यपुराणस्थैतद्विषयकश्लोकानामुत्तराणि 'सूर्योदये' ११। ९–१०–११ द्रष्टव्यानि । नहुषयुधिष्ठिरसंवादे–'जातिरत्र महासर्प ! मनुष्यत्वे महामते ! सङ्करात् सर्ववर्णानां दुष्परीक्ष्येति मे मतिः' महा० वन० १८०।३१ । इत्यनेन गुणादिपरीक्षायास्तु तदाऽऽवश्यकता प्रतिपादिता, यदा खलु वर्णसङ्करताऽऽशङ्का स्यात् । अत एव तु वेदे उक्तम् 'देवाः पितरः पितरो देवाः ! यो अस्मि सो अस्मि' अथर्व० ६। १२३।२ 'स पचामि स ददामि स यजे' अथर्व० ६।१२३।४ 'योऽस्मि सोऽस्मि' इति

❀ महिमन् शब्दः पुंसि श्रोतव्यः ।

कथनाज्जन्मना वर्णः साधितः। गुणकर्म्मणा वर्णो मते तु तस्य तत्तद्वर्णविनिश्चयवशाद् 'यो अस्मि सो अस्मि' इति कथनं व्यर्थमासीत्। तेन जन्मना पूर्वजन्मगुणकर्मभिश्च तत्तद्वर्णजातिः सिद्ध्यंति। अत एव भगवद्गीतासूपनिषत्सु— 'कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु' १३।२१ सदयोनिर्ब्राह्मणादिः। असद्योनिश्शूद्रादिः। तासु यद् जन्म उत्पत्तिर्भवति, तत्र कारणं गुणसङ्ग एव। सच गुणसङ्ग एतज्जन्मकारयिता। तेनाऽत्र पूर्वजन्मनो गुणसङ्ग एव कारणं समजनि; यतो योनिजन्म जन्मान्तरे प्राप्यते पूर्वकर्म्मणा।

अथ च क्वचिद् यदि ब्राह्मणश्शूद्रशब्देनोक्तः; तत्र 'तात्स्थ्यात् ताच्छब्द्यम्; ताद्धर्म्यात् ताच्छब्दयम्, तत्सामीप्यात् ताच्छाब्द्यम्, तत्साहचर्य्यात ताच्छब्द्यम्, इति न्यायकारणाद्* औपचारिकतैव तस्य 'गौर्वाहीकः' इति प्रयोगवत्, नतु वास्तविकशूद्रता तस्य। अथवा तत्र शुद्धा लक्षणा, तात्कर्म्यलक्षणसम्बन्धादेव तथा प्रयोगः। यथा अतक्षा तक्षा। अभ्यस्तगृहकर्म्मणि तक्षाऽतिरिक्ते प्रयुक्तस्तक्षेति शब्दो लाक्षणिकः। तत्कर्म्मनिपुणत्वादिकं प्रयोजनमेव तत्र व्यङ्ग्यं भवति, नतु तस्य वास्तविकतक्षताऽभीष्टा भवति। यतो हि लक्षणा कृत्रिमा वृत्तिर्भवति नाऽभिधावदीश्वरप्रणीता। तेनैतदादिकलाक्षणिकशब्दैः सिद्धान्तः कथमपि नो निर्मातुं शक्यः॥ एवं क्वचित् क्षत्रियादिके प्रयुक्ता ब्राह्मणशब्दो 'ब्राह्मणवद्' इत्यतिदेशरूपे ज्ञेयः। तथा च 'बहुगणवति' १।१।२३ सूत्रे महाभाष्ये—"अन्तरेणापि वतिमतिदेशो गम्यते। तद् यथा एष ब्रह्मदत्तः। अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह तेन मन्यामहे-ब्रह्मदत्तवदयं भवति"॥ एवमेव निरुक्ते–'अथ लुप्तोपमानि अर्थोपमानि इत्याचक्षते' ३।१८।१ 'सिंहो व्याघ्र इति पूजायाम् (सिंहो देवदत्तः) ३।१८।२ श्वा काक इति कुत्सायाम [श्वाऽयम्, काकोऽयम्] ३।१८।३ इति। एवं न्यायदर्शने–निमित्ताद् अतद्भावेऽपि तदुपचारो दृश्यते खलु। तथा च—"सहचरण १–स्थान २–तादर्थ्य ३–वृत्त ४–मान ५–धारण ६–सामीप्य ७–योग ८–साधना ९–ऽऽधिपत्येभ्यो १०– ब्राह्मण १–मञ्च २–कट ३–राज ४–सक्तु ५–चन्दन ६–गङ्गा ७–शाटका ८–ऽन्न ९–पुरुषेषु ७–अतद्भावेऽपि तदुपचारः" २।२।६३ अत्र भाष्यम् अतद्भावेऽपि तदु–

* अत एवोक्तम् 'तात्स्थ्यात् तथैव ताद्धर्म्यात् तत्सामीप्यात् तथैव च। तत्साहचर्यात् तादर्थ्याज्ज्ञेया वै लक्षणा बुधैः। यथा शय्या हसन्ति। सिंहो माणवकः। वटे गावः। शस्त्राणि प्रवेशय। पार्थिवार्थो मृत्पिण्डः पार्थिव इति तदुदाहरणानि।

पचारः । १ सहचरणाद्–'यष्टिकां भोजय' इति यष्टिकासहचरितो ब्राह्मणोऽभिधीयते । २ स्थानात्–'मञ्चाः क्रोशन्ति' इति मञ्चस्थाः पुरुषा अभिधीयन्ते । ३ तादर्थ्यात्–कटार्थेषु वीरणेषु व्यूह्यमानेषु 'कटं करोति' इति भवति । ४ वृत्ताद् 'यमो राजा, कुबेरो राजा' इति तद्वद् वर्त्तते इति । ५ मानात्–आढ़केन मिताः सक्तवः 'आढकं सक्तवः' इति । ६ धारणात्—तुलया धृतं चन्दनं 'तुलाचन्दनम्' इति । ७ सामीप्यात्—'गङ्गायां गावश्चरन्ति' इति देशोऽभिधीयते सन्निकृष्टः । ८ योगात् कृष्णेन रागेण युक्तः शाटकः 'कृष्णः' इत्यभिधीयते । ९ साधनात्–'अन्नं प्राणाः' इति । १० आधिपत्यात्–'अयं पुरुषः कुलम् अयं गोत्रम्' इति । * एवं प्रकृतेऽप्युन्नेयम् ।

अथ च यदि केनचित् स्वप्रवलतपसा क्षत्रियशरीरपरमाणवस्सुतरां परिवर्त्तिताः स्युरपि पुराणे; स्त्रिया पुरुषभवनवत् तद् अपवादस्थलमुन्नेयम् । अपवादं कादाचित्कं काचित्को वा भवति । न स सामान्यशास्त्रं व्यपोहति । अत एव 'मिदचो-' १।१।४७ सूत्रे महाभाष्ये–"नैवेश्वर आज्ञापयति, नाऽपि धर्म्मसूत्रकाराः पठन्ति अपवादैरुत्सर्गा बाध्यन्तामिति" । योगदर्शनेऽप्युक्तम्–'नचोत्सर्गस्य अपवादान्निवृत्तिरिति' साधनपादे १३ सूत्रे । धर्म्मश्च सामान्यशास्त्रमेव भवति सर्व्वसामान्यस्य; न विशिष्टशास्त्रम् । विश्वामित्रस्य तु जन्मन्येव ब्राह्मणत्वमासीत् । द्रष्टव्यमत्र वाल्मीकिरामायणं महाभारतञ्च । अथ च विश्वामित्रस्योत्पत्तिऋषिदत्तचरुद्वारा जाता, न मैथुनद्वारा । यदि तत्र मैथुनयोनिमर्य्यादितमर्य्यादाभङ्गोऽपि जातस्तदाऽपि न हानिः । यतो मैथुनयोनिनियतनियमा मैथुनयोनिकृते एव नियताः । कश्चिन्मैथुनयोनिको विश्वामित्रवत् परस्सहस्रवर्षाणि तपस्तप्तुं शक्तः किम् ? यदि तस्य चरुद्वारा उत्पत्तिस्तथा परस्सहस्रवर्षतपस्या च 'गप्पं' मन्येत; तर्हि विश्वामित्र एव 'गप्प' रूपो मन्तव्यः । कुतस्तर्हि तत्र वादिनामाक्षेपाऽवकाशस्तदधिकारो वा ? । वस्तुतस्तु तत्पितुर्वीर्याेत्तु न तदुत्पत्तिर्जाता; येन तस्य क्षत्रियवर्णता स्यात् किन्तु ऋषिनिर्म्मितचरुद्वारा । केवलमुत्पत्तिद्वारसम्बन्धात् तन्मातुरवश्यं क्षत्रियत्वमासीत् । तत् खलु स स्वतपः–प्रबलबल–द्वारा दूरीचकार । यदि गुणकर्म्मणैव वर्णव्यवस्थाऽभविष्यत्; तर्हि गुणकर्म्माणि तु तस्योत्तमान्यासन् काऽऽवश्यकताऽऽसीद् ब्राह्मण्यप्राप्त्यै परस्सहस्रवर्षतपस्यायाः । महाभाष्यकारस्तु तत्तपस्यामृषि-

* सिंहपराक्रमो नरः सिंहशब्दो भवति वेदान्त० शाङ्कर ३।१।४

त्रकृते एवाऽदर्शयत्–'विश्वामित्रस्तपस्तेपे–नाऽनृषिः स्याम्' इत्यादिना ४।१।१०४ ॥ एवं वाल्मीकिरपि जन्मना ब्राह्मणोऽविद्यत। केवलं कुसङ्गत्या स गुणकर्म्मभ्रष्टो बभूव। परं सनकाद्युपदेशेन पुनः सच्चारित्र्यं प्राप्य पूजनीयतां भेजे। तथाचाऽध्यात्मरामायणे–'अहं पुरा किरातेषु किरातैः सह वर्द्धितः। जन्ममात्रं द्विजत्वं मे शूद्राचाररतः सदा' अयोध्याकाण्डे ६।६५। अत एव वाल्मीकिरामायणान्ते–'कृतवान् प्रचेतसः पुत्र' इत्यादि दृश्यते, इति तस्य जन्मना ब्राह्मणत्वं सिद्धम्। अस्तु।

स्वा० दयानन्देन चतुर्थसमुल्लासारम्भे सवर्णया सह विवाहो मतः। संस्कारविधौ च तेन 'अमुकगोत्रोत्पन्नामिमाममुकनाम्नीमलङ्कृतां कन्यां प्रतिगृह्णातु भवान्' पृ० १४० इति नियतगोत्रो–[वर्णो] त्पन्नया सह विवाहो मतः। एवं 'पाणिग्रहण संस्कारः सवर्णासूपदिश्यते' मनु० ३।४३।३।१२ इति सावर्ण्यकारणात्तया सह विवाहोऽपि तादृशगोत्रोत्पन्नस्य भविष्यति तन्मते। अत्र स्पष्टं तन्मते जन्मनैव (उत्पत्त्यैव) वर्णव्यवस्था सिद्धा, न तु गुणकर्म्मणा; अन्यथा सः 'अमुकगोत्रोत्पन्नाम् अत्र उत्पन्नाशब्दं नाऽलेखिष्यत्? सत्यार्थप्रकाशे ९० पृष्ठे १ श्लोके कुलीन, ८ श्लोके 'प्रशंसित कुल में उत्पन्न' इत्युत्पन्न शब्दो दृश्यते दूतकृते, तेन जन्मना जातिसिद्धिः।

'सवर्णेभ्यः सवर्णासु जायन्ते हि सजातयः' याज्ञवल्क्यस्मृ० आचाराध्याये ९०। 'सर्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्वक्षतयोनिषु। आनुलोम्येन सम्भूता जात्या ज्ञेयास्त एव ते' मनु० १०।५ ब्राह्मण्यां 'ब्राह्मणाज्जातः संस्कृतो ब्राह्मणो भवेत्। एवं क्षत्रियविट्शूद्रा ज्ञेयाः स्वेभ्यः स्वयोनिजाः। (देवलः 'चत्वारो वर्णा ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रास्तेषां पूर्वपूर्वो जन्मतः श्रेयान् इत्यापस्तम्बः। जन्मनैव महाभागो ब्राह्मणो नाम जायते। नमस्यः सर्वभूतानामतिथिः प्रसृताऽग्रभुक्–महाभारतेऽनुशासनपर्वणि ३५।१। 'जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते (अत्रिसंहिता १४१, (१३८ 'ब्राह्मण्यां ब्राह्मणेनैव ह्युत्पन्नो ब्राह्मणः स्मृतः" हारीत०१।१५। त्रयो वर्णा द्विजातयो ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः; तेषां मातुरग्रेऽधिजननं' वसिष्ठ० २।२-३। एतदादिभि अप्रमाणैर्जन्मना वर्णव्यवस्था विशदं सिद्ध्यति। 'स्वाध्यायेन व्रतैर्होमैः... ...ब्राह्मीयं क्रियते तनुः, मनु० २।२८ इति पद्ये 'ब्राह्मी' त्यस्याऽर्थो ब्रह्मपद मुक्तिप्राप्तियोग्या। तनूर्भवतीत्ययमेव; नतु ब्राह्मणजातीया' इत्यर्थः; 'ब्राह्मोऽजातौ ६।४।१७१ इति सूत्रेणाऽपत्यजातौ टिलोपाऽभावात्। तत्र तु ब्राह्मणी'

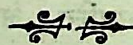
इत्येव भवति, न तु ब्राह्मीति प्रागप्युक्तमेतत् । अत एव संस्कारविधौ स्वा० दयानन्देन २३७ पृष्ठे 'ब्राह्मो' इत्यस्य 'ब्रह्मसम्बन्धी करे' इत्यर्थः स्वीकृतः ।

'तस्मान्न ब्राह्मणः सर्वस्येव क्षत्रियस्य पुरोधां कामयेत स ँ् ह्येतौ सृजेते सुकृतञ्च दुष्कृतञ्च, नो एव क्षत्रियः सर्वमिव ब्राह्मणं पुरोदधीत, स ँ् ह्येवैतौ सृजेते सुकृतञ्च दुष्कृतञ्च ।' शतपथब्राह्मणे ४।१।४।५ 'क्षत्रियोऽब्राह्मणो भवति, यद्ध किञ्च कर्म्म कुरुतेऽप्रसूतं ब्रह्मणा मित्रेणा, नहैवाऽस्मै तत्कर्म्म समृध्यते । तस्माद् क्षत्रियेण कर्म्म करिष्यमाणेन उपसर्तव्य एव ब्राह्मणः, तद्ब्रह्मप्रसूतं कर्म ऋध्यते, शत० ४।१।४।६। अत्र सुकृतदुष्कृतवन्तावुभावेव ब्राह्मणक्षत्रियौ मतौ । अथ च तादृशकर्म्मसामर्थ्यवत्तायामपि क्षत्रियस्याऽब्राह्मणतामाख्याय ब्राह्मण एव कर्म्मकारणार्थमादिष्टो न क्षत्रियः; अन्यथा कर्म्मणः समृद्धिर्न भवतीति स्पष्टं जन्मना वर्णव्यवस्था सिध्यति ।

'विद्वांसं ब्राह्मणं' अथर्व० १३।३।१ 'सुब्राह्मणाः' अथर्व० ११।१।२६ 'सद्विप्राः' अथर्ववेदनवमकाण्डान्ते, 'ब्राह्मणो विद्वान्' तैत्तिरीयारण्यके प्रथा० १० अनु० ६४, 'सन् ब्राह्मणः' महाभाष्ये ३।२।१२६ 'गुणवानयं ब्राह्मणः' महाभाष्ये ५।१।११९ सूत्रे, 'गुणवतो ब्राह्मणान् भोजयेत्' मानवगृह्यसूत्रे १।१६।२ 'अनिन्द्यान् ब्राह्मणान्' गोभिलगृह्य० ४।२।२१ 'यो ब्राह्मणो बह्वृचो वीर्य्यवान्स्यात्' ऐतरेयब्राह्मणे २।३६ 'क्षत्रेण क्षत्रं जयति बलेन बलमश्नुते (राजा), यस्यैवं विद्वान् ब्राह्मणो राष्ट्रगोपः पुरोहितः' ऐतरेय ब्रा० ८।२५—'ये वै ब्राह्मणाः शुश्रुवा ँ् सोऽनूचानास्ते विप्राः' शतपथब्राह्मणे ३।५।३।१२ 'जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः···विद्यया याति विप्रत्वं' अत्रि० १३९ 'यदन्ये शतं याचेयु र्ब्राह्मणा गोपतिं वशाम् । अथैनं देवा अब्रुवन् एवं हि विदुषो वशा' अथर्व० १२।४।२२ (अत्र अविदुषां ब्राह्मणानामपि 'अन्ये शतं ब्राह्मणाः' इति वचसा ब्राह्मणत्वं मतम् । एतदादिषु प्रमाणेषु "ब्राह्मणस्य" 'विद्वान्, सु, सद्, अनिन्द्यः गुणवान् बह्वृचः' इत्यादिविशेषणेन प्रतीयते यद्—अविद्वांसो ब्राह्मणाः, कुब्राह्मणाः असद्विप्रा निन्द्यब्राह्मणा अनृचा गुणरहिता अपि च ब्राह्मणा भवन्ति । अन्यथा, 'विद्वान, सु, सद्' इत्यादि विशेषणानि ब्राह्मणस्य व्यर्थानि स्युः । तथा च न्यायः—'सम्भवव्यभिचाराभ्यां स्याद्विशेषणमर्थवत्' । 'अश्वत्थामा हतो नरः' अत्र अश्वत्थाम्नो 'नर' विशेषणं तदा सार्थकम्, यदा गजादिकस्याऽपि कस्यचिन्नाम स्यादेतत् । एवं 'सत्' 'सु'

'विद्वान्' इति विशेषणानि ब्राह्मणस्य तदा सार्थकानि; यदा कुत्सिता ब्राह्मणा अपि ब्राह्मणा मन्येरन्। कुत्सितानामपि तेषां [ब्राह्मणानां] तत्त्वे (ब्राह्मणत्वे) मते कर्म्मणा वर्णव्यवस्थाखण्डनं स्वतः सिद्धम्।

अत एव 'कुमहद्भ्याम्' ५।४।१०५ इति सूत्रस्योदाहरणे कुब्रह्मा—कुब्रह्मः' इति सङ्गच्छते। अत्र 'ब्राह्मणपर्य्यायो ब्रह्मन्शब्दः' इति तत्त्वबोधिनी। 'कुत्सितो ब्रह्मा, इति तद्विग्रहः। महाभाष्ये 'अव्यये नञ्कु, ६।२।२ 'कुब्राह्मणः, कुवृषलः, इत्युदाहरणम्। 'कुगतिप्रादयः, २।२।१८ सूत्रे महाभाष्ये—'कुब्राह्मणः, कुवृषलः, सुब्राह्मणः, सुवृषलः, अतिब्राह्मणः, अतिवृषलः, दुर्ब्राह्मणः, दुर्वृषलः 'स्वती पूजायाम्' 'दुर्निन्दायाम्' 'कुः पापार्थे, कुब्राह्मणः, इत्याद्युदाहरणानि। यदि सद्गुणैरेव 'ब्राह्मण, इति पदवी मिलन्त्यभविष्यत्; तर्हि 'सुब्राह्मणः—कुब्राह्मणः, इतिशब्दौ सर्वथा नाऽभविष्यताम्, यत पूर्णविद्वत्तादिगुणेनैव तु स ब्राह्मणो जातः; तर्हि तत्राऽव्यभिचारात् 'सु, शब्दो व्यर्थः, यतः 'सम्भवव्यभिचाराभ्यां स्याद् विशेषणमर्थवत्. इति हि न्यायः। एवं ब्राह्मणेन सह 'सु' शब्दप्रयोगो व्यर्थः। कुत्सितत्वञ्च तत्र भवेदेव कथं वादिनये; अतस्तत्र'कु, शब्दो व्यर्थः। एवम् 'असद्गुणैरेव शूद्रत्वपदे मते महाभाष्यस्य 'कुवृषलः' इत्याद्युदाहरणेषु 'कु, शब्दो व्यर्थो भवेत्। पूज्यत्वं तु तत्र भवेदेव कथमिति तत्र 'सुवृषलः' इत्याद्युदाहरणमेव कथं भवेत्?। परं स्वा० दयानन्देनाऽपि 'उत्तम् शूद्रजनों को' सत्यार्थ० तृ० पृ० ३१ इति शूद्रस्य 'उत्तम' त्वविशेषणं दत्तम। तेन स्पष्टं प्रतीयते यत्-कुब्राह्मणोऽपि-भवितुं शक्नोति, सु-शूद्रोऽपि। एवञ्चेत्कर्म्मणा वर्णव्यवस्था परास्ता; जन्मनैव च सा सिद्धा। एवं विद्यावत्त्वादेव ब्राह्मणत्वाव्यभिचारे 'विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि गीता० ५।१८ अत्र ब्राह्मस्य 'विद्याविनया' दि विशेषणं व्यर्थं भवेत्। एतेन अविदुषोऽपि ब्राह्मणत्वं सिद्धम्। तेन जन्मना वर्णव्यवस्था सिद्धा—इत्यवदातम्। [क्रमशः]

* विभाति ! *

श्रीप्रभातमिश्रः, प्रयागस्थः,

रम्योद्यानेऽभिनव-कलिका-संचयन्मोचयद् द्राक्
अन्धीकुर्वन्निखिल-सुभगान्मञ्जुलां भृङ्गमालाम् ।
गुञ्जीकुर्वत् खग 'कलकलैर्दिग्दिगन्तं समस्तम्
सद्योजातं प्रियसखि ! पुरः सुप्रभातं विभाति ॥ १ ॥

वर्षा-कालेऽखिल-जन-मुदे भूतले जायमाने
आभा-हीना परम मृदुला मञ्जरी हास्यमाना ।
नव्यां शोभां, कुसुम-सहितां धारयन्ती लसन्वी
लक्ष्मी-लीला ललित-लतिका वीथिकायां विभाति ॥ २ ॥

सद्यो भूतैः नवहरि-तृणैः रम्य-वन्ये निकुञ्जे
श्रावं-श्रावं घन-घन-रवं केकिनां विह्वलानाम् ।
नृत्यं दृष्ट्वा प्रकृति-सरला क्षेत्रपालस्य वामा
प्रीत्या वाण्या कथयति पतिं प्रावृषः श्रीर्विभाति ॥ ३ ॥

['प्रयाग संस्कृतसम्मेलन' कविसम्मेलनावसरे रजतपदकेन पुरस्कृतैषा रचना ।]

प्राप्तपत्रद्वयम्

सनातनधर्मस्य जाग्रतिजयः ।

। (ले० पं० जगदीशप्रसादमिश्र शास्त्री काव्यतीर्थः)

साम्प्रतमप्यमुष्मिञ्जगतितले विद्यते नामाऽभितो धर्म्मस्य अनादित्वबीजम्, बीजमिदन्नान्यकपोलकल्पितं किञ्च भगवन्नियमपरिबद्धम्, अस्यैव धर्म्मस्य पुष्टावुक्तिरेषा चरितार्थतामावहति नियतमेव, यथैषा—

धर्म्मः शर्म्म परत्र चेह च नृणां धर्म्मोऽन्धकारे रविः ।
सर्वापत्प्रशमक्षमस्सुमनसां धर्म्मो निधिर्मूल्यवान् ।
धर्म्मो बन्धुरबान्धवे पृथुपथे धर्म्मस्सुहृन्निश्चलः ।
संसारोरुमरुस्थले सुरतरुर्नास्त्येव धर्म्मात्परः ॥ ॥

किञ्चैतर्हि धर्म्मविमुखा अधर्म्मप्रमुखा जना विशेषेण मूल्यं विनाऽनवसरेऽटन्त इतस्ततस्स्वधर्म्मकृपणत्वं भूयो भूयः प्रदर्शयन्तीति, खल्वेतेषां यादृशी परिणतिर्भवति

सा चेदन्तःकरणमर्दकाऽपि भवेत्तथाऽपि न वा प्रकाशयन्ति, स्वव्रीडाकोषाधिक्यात्। वहुतिथपुण्यकृत्यगणेन पुंसो व्यवस्था जायते, ततश्च मनुष्यत्वमधिकं दुर्लभमेतदपि भाग्याऽभिवृद्धेस्स्यान्नाम तदा पुनर्विप्रताऽधिकयोगमाकाङ्क्षति, सति विप्रत्वे नय-तत्त्वमयाऽविद्याविनाशिका सा विद्याऽतिदुष्कराऽर्थज्ञता च ततोऽत्यधिका । भव-त्यर्थज्ञे वाक्छक्ति र्लोकाऽनुसारिका शास्त्रतत्त्वप्रदर्शिका च सुदुष्करा क्रमशोऽधिकात्त्वम्। एकस्मिन्नेव जने तु न ह्येतादृशास्सर्वे गुणाः परश्चै कोऽपि भवेन्नाम, सोऽपि प्रकाशय-त्यपूर्णतामेव, शास्त्रतज्ज्ञानामन्ते चेदखिलास्स्युस्तथापि धर्म्मे तु धीषणाऽवर्णनीया दुष्करमार्गाऽनुगामिनी । अवसरे चाऽस्मिन्नधिकतरेण च धर्म्मे दुर्लभा धीस्समस्ता-नाम्, वायुरेवंविधो वहति,येन धर्म्मस्याऽभिधानमपि समाकर्ण्य जना भ्रमत्वं बाहु-ल्येन यान्ति, सर्वेषु वस्तुषु धर्म्मस्य चैतन्यम्मूलात्मकमस्त्येवेति सनातनधर्म्मस्य ब्राह्मणवर्गस्य चाऽहोरात्रमेव जागृतिजयो भूयादिति शम् ।

प्राप्तग्रन्थसमालोचनाभासः ।

विदितचरमेतत् प्रायशः समेषां वाराणसेयविदुषां यत् पण्डितवर श्रीमत्प-ञ्चाननतर्करत्नकृतं शक्तिभाष्यं यथाज्ञानमालोच्य संदेहनिराकरणाय केनचित् सन्या-सिना शक्तिभाष्यतिमिरभास्करनामकमेकं पुस्तकं व्यरचीति । साम्प्रतं तत्खण्डन-चिकीर्षया पण्डितवर श्रीमद्गोपाल शास्त्रिणा 'प्राप्तग्रन्थ समालोचननामक'एको लेखः प्राकाटीत्यपि पत्रपाठकानां नाविदितम् । तत्समालोचनं तु पूर्वोक्तग्रन्थभावान-ववोधात् संन्यासिषु रागद्वेषबाहुल्याद्वाऽभासमात्रं प्रतीयते । यद्वा तद्वा तत्परिहाराय प्रयतमानेन मया किञ्चिदधस्तान्निगद्यते विद्वांसस्तु निष्पक्षपाता विचारयन्तु किं तावत् तत्त्वमिति । शास्त्रिप्रवरस्तु प्रष्टव्यः कुत्र तिमिरभास्करग्रन्थे भवता दृष्टं शक्तिभाष्यकृता चातुराश्रम्यपक्षो न स्वीक्रियते—इति लिखितम्।१लिखितं चेत् तत्पुस्तके नोपलभ्यते (?) । अथ च लिखितं चेद् ब्रूयाद् वन्ध्या पुत्रं प्रसूत इतिवद्व्यास्यायैव तत्सर्वथा२ । विवादस्त्वावयोर्द्वयोर्न चातुराश्रम्यपक्षे किन्तु निवृत्तौ । भाष्यकृतो-

१ तिमिरप्रणेता प्रतिपृच्छ्यते शक्तिभाष्यकृता चातुराश्रम्यपक्षो न स्वीक्रियते इति तिमिर कर्तु र्लेखत्वेन मया क्व तावदुक्तम् ? तिमिरपुस्तिकायां 'चातुराश्रम्यपक्षस्थापनम्' इति शीर्षकेलस्य स्वारसिकार्थमादायैव समालोचितं मया ।

२ भवमाक्षेपः स्वसिद्धेव ।

च्यते गार्हस्थ्येऽपि निवृत्तिः । तिमिरभास्करकृतोच्यते तुरीयाश्रम एवेति । यथा सम्भवमनेन ब्रह्मचर्यं परिसमाप्य गृही भवेदित्यादिना प्रमाणान्यपि—उपन्यस्तानि अत्र वात्स्यायनमतमपि दर्शितम् । भाष्यकृता तु ऐकाश्रम्यपक्षे ब्रह्मचर्याश्रमोऽप्याश्रमान्तरत्वेन नाङ्गीक्रियते१ । नवा निवृत्तिस्तु गार्हस्थ्याश्रमे भवतीत्यत्र किमपि प्रमाणं प्रदर्शितम्२ । न च गौतमस्मृतावपि ऐकाश्रम्यपक्षः स्थिरीकृतो३येन तत्र निवृत्तिस्ततस्तु मोक्षः स्यात् । नापि मनुवचनादपि स पक्षः शक्यसम्भवः प्रत्युत—"एष वोऽभिहितो धर्म्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधः" "अधीत्य विधिवद्वेदान्" इत्यादिना चातुराश्रम्यपक्षं व्यवस्थाप्य तुरीयाश्रमत एव मोक्षो निरूपितः यत्तु पुत्रैश्वर्ये सुखं वसेदित्यादिनैकाश्रम्यपक्षोऽपि मुनिवर्याणामभिमत इति उक्तम्, तत्तद्वात्तम् ? । भावानवबोधात् कुटीचरसन्न्यासविषयकं वचनं हि तत्४ । कुटीचराः सन्न्यासिनः स्वग्रामे ग्रामाद्बहिर्वा कुटीं निर्माय पुत्रगृहे भिक्षां कृत्वा तत्र निवसेयुरिति तत्परमेव तद्वचनं न तु गृहिपरं येन तद्वचनमात्रान्निवृत्तिस्ततस्तु मोक्षः स्यादेव । अन्यत् खलु ग्रन्थादेवावगन्तव्यम् । चरमदशायां पुत्रैश्वर्ये सुखं वसन्तो गृहिणो प्रवृत्तिधर्माणो निवृत्तिधर्माणः केचन, केचन तु केवलप्रवृत्तिधर्माण इति

---

१ न शक्तिभाष्यकृता किन्त्वैकाश्रम्यवादिभिर्महर्षिभिरपि, अन्यथैकाश्रम्यं स्वाचार्यो इति तद्वचनं व्याहन्येत ।

२ शाङ्करसम्प्रदायाङ्गीकृतगुरुपरम्परावन्दनस्य सर्वप्रसिद्धतया तत्प्रमाणोपन्यासः पिष्टपेषणायितत्वेन विशेषतस्तद्विचारस्य निष्प्रयोजनत्वात् न विशेषोक्तौ प्रयतितं शक्तिभाष्यकृद्भिः गुरुपरम्परावन्दने गृहिणां वसिष्ठशक्तिपराशरव्यासानां निवृत्त्यनङ्गीकारे तेषां सम्प्रदायप्रवर्त्तकत्वमेव न स्यात् । गृहिणो जनकस्य निवृत्तिपरत्वमपि न सिध्येत । सूत्रादेव पश्चात् च तत् प्रमाणितम् ।

३ न केवलं स्थिरीकृतः, किंतु वैदिकप्रमाणेन प्रबलीकृतः, तस्य मोक्षहेतुत्वे वेद एवाधार्येत उक्तमेवैकाश्रम्यं शक्तिभाष्यकृद्भिः न स्वकल्पितं किन्तु शास्त्रप्रमाणकम् ।

४ कुटीचरसन्न्यासस्य नामापि किं मन्वादिस्मृतिषूक्तम् । प्रव्रजेद् गृहादित्येव मनुस्मृतौ संन्यासविधिः । अथ कुटीचरधर्मोऽयं हठात् कल्प्यते. बहूदकस्य धर्मानुपन्यासे को हेतुः ?

अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य तथा सुतान् । अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन् व्रजत्यधः । मनु ६, ३७ इत्येवमुपदिशतो भगवतो मनोश्चातुराश्रम्येण श्रीमच्छान्ता श्रमस्य [illegible] नास्ति [illegible] ॥

भाष्यकृद्वचनादैकाश्रम्यपक्षे पाक्षिकचातुराश्रम्यपक्षानभ्युपगमः स्यादेवेति तत्स्थापननामकं शीर्षकं ग्रन्थे न वृथा१ । तथा च ग्रन्थभावानवबोधाद्धास्यायैव विदुषामिति यद्भवतोक्तं तत् त्वकाण्डताण्डवितमित्र । अहो वैदग्ध्यं विदुषामतत्पराणामपि तत्परत्वख्यापनेन । अस्तु, यत्तु पूर्वोत्तरतन्त्रयोरेकशास्त्रत्वं भवताऽशङ्कितं भाष्यकृता च, तत् कथं संगच्छेत । मीमांसात्वधर्मसाम्येनैकत्वमभिप्रेतमथवा विषयादिसाम्येन तद्वक्तव्यम् । नाद्यः—मीमांसात्वेनैकत्वं चेत् सांख्ययोगयोरपि तत्स्यात् । उभयत्र सांख्यत्वधर्मसामान्यात् । शास्त्रत्वेनापि सर्वशास्त्राणामैक्यप्रसङ्गात् । न च सांख्ययोगयोरेकत्वं वाच्यम् । तत्त्वभेदात् प्रयोजनसाधनभेदाच्च । सांख्या हि चतुर्विंशतितत्त्वानीच्छन्ति तत्त्वज्ञानेन च सर्वदुःखनिवृत्तिम् । योगास्तु षड्विंशतितत्त्वानि—अभ्युपगच्छन्ति योगेन च मुक्तिम्२ । नापि द्वितीयः, उभयत्र विषयादिभेदस्योक्तपूर्वत्वाद् ग्रन्थे । यत्तु शक्तिद्वयस्योभयत्र कथनेनैकशास्त्रत्वमुक्तं तन्न । शास्त्रतात्पर्यानवबोधात् । न हि वेदान्तेषु कुत्रापि ब्रह्मैव शक्तिः किंवा शक्तिरेव ब्रह्मेति व्यपदिष्टम् । द्वादशलक्षण्यामपि न कुत्रचिच्छक्तिविचारो येन तत्स्वीकर्तुं शक्यते । अनुल्लेखेऽपि कल्पनया तत्स्वीकाराद् बलाबलाधिकरणन्यायेन तत्सर्वं शशशृङ्गायेत । सर्वाण्यपि शास्त्राणि शक्तिपराणि—एकविषयकानि स्युः । न न्यायत्वादिना परस्परभेदः स्यात् । किञ्च सूत्रकृद्भिः "अल्पश्रुतेरिति चेत् तदुक्तम्" (१।३।११, सञ्ज्ञातश्चेत् तदुक्तम् ३।३।८ हानौ तदुक्तम् ३।३।२६ अक्षरधियां तदुक्तम् ३।३, इत्यादि सूत्रैरेकशास्त्रत्वमभ्युपगतमिति यदुक्तं तत्तुच्छम् । कुत्रापि दहराकाशस्य विचारात्, कुत्रापि उपनिषदां मध्ये सञ्ज्ञैकत्वाद् विद्यैकत्वप्रतिपादनात्, क्वचित् सुकृतदुष्कृतयोः प्रियाप्रिययोश्च हानोपादानालोचनात् क्वचिच्च विशेषनिराकरणेन ब्रह्मावधारणात् बादरायणीयसूत्राणामतत्परत्वात् । प्राचां मते द्वयोः शास्त्रयोः कर्मकाण्डत्वेन ज्ञानकाण्डत्वेन च परस्परभिन्नताख्यापनस्य भाष्यकारेणापि स्वीकारात् तयोरेकत्व-

१ एवं सति चातुराश्रम्यपक्षस्थापनमित्यर्थान्तरं, चातुराश्रम्यस्थापनमित्यस्यैव सम्यक्त्वात् ।

२ अत्र सुधीभिरवधेयं,—याज्ञवल्क्यादीनां विद्यागणने चतुर्दशत्वानुपपत्त्यां मीमांसात्वस्य विभाजकरूपतोपदर्शिता, प्रसिद्धिश्च तथा पूर्वमीमांसोत्तरमीमांसा चेति । सांख्यपातञ्जलयोः पृथग् दर्शनत्वे किं तादृशं प्रमाणम् ? येन तस्य दृष्टान्तता । अपि च उत्तरमीमांसां पूर्वमीमांसां चापहाय ग्रन्थान्तरोक्तत्वाभिप्रायेण सूत्रे क्वचिदपि 'तदुक्तम्' इतिरूपं वचनं नास्ति ।

कथनं साहसमात्रमेव । आचार्यचरणैरपि कुत्रचिद् द्वयोः शास्त्रयोरेकत्वं प्रतिज्ञात मिति केनापि दर्शयितुं न शक्यते ।१ "धर्मजिज्ञासायाः प्रागपि अधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः" इति पूज्यपादाचार्यैरपि मीमांसानन्तर्यनिषेधात् भामत्यादि ग्रन्थेषु तथैव लाभादपि तदानन्तर्यकथनम् न्याय्यं सूत्रभाष्यविरुद्धं चेत् तत्तु हास्यायैव । न तु चतुरचेतसां चेतसि चमत्कारमाधत्ते । प्रतिपद्यमहि तदैव तस्यानन्तर्यं शास्त्रेषु कुत्रापि चेत् तदुल्लिखितं स्यात् । शास्त्रं तु शान्तो दान्तः[बृ० उ०] इत्यादिना शमादि-साधनसम्पत्त्यानन्तर्यावबोधकम् ; आचार्यचरणानामपि तादृशमेव मतमुक्तपूर्वमेव तद्ग्रन्थे२ । ये खलु पण्डिता निगमागमनिष्णाता वर्णाश्रमधर्मस्तम्भरूपास्तेषामपि विधर्मिवद् वेदादिशास्त्रेष्वपि अविश्वास इत्यहो करालकलिमाहात्म्यम् । निष्काम–कर्मणा चित्तशुद्धौ नित्यानित्यवस्तुविवेके जाते शमादिसाधनसाधनसम्पत्तिलाभाद् ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तये कर्मकाण्डस्यावश्यकत्वेऽपि किमेतावता तदानन्तर्य्यं शक्यश-ङ्कम् ? कर्मकाण्डस्यारादुपकारकत्वं न प्रकृते दण्डवारितम् । अस्तु, स्वस्वकर्मानुसा-रिणी हि प्रज्ञा वदतु यथाकामं स्वस्वबुद्ध्यनुसारं किं छिन्नमस्माकम् । यत्तु "एतस्माज्जा यते प्राणो मनः "सप्राणमसृजत' 'एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत आकाशाद्वायुः

---

१ पूज्यपादाचार्य्यापेक्षया भगवद्बादरायणस्य प्रामाण्यं को नाम नाभ्युपगच्छेत् ,विशेषतो यत्र भाष्यकारमत नाश्रीयते,त न्नरासायभाष्यकारवचनप्रदर्शनायासो विफलः'भाष्यकारो भगव-दाचार्य्योऽपि तस्याः पूर्वतन्त्रत्वमुदाजहार । नहि दर्शनद्वैधे पूर्वोत्तरत्वं घटते । नहि न्यायदर्शनं ब्रह्मसूत्रस्य पूर्वभागः ब्रह्मसूत्रं वा न्यायदर्शनस्य पूर्वतन्त्रतया क्वचिदपि व्यवह्रियते । तस्माज्जैमिनीयमीमांसायां पूर्वतन्त्रत्वं बदतामाचार्य्यपादानां तस्यामेव शास्त्रान्तरत्वकथन मयुक्तमित्येव शक्तिभाष्यकृतामाशयः ।

२ तस्माद् यथोक्तसाधनसम्पत्त्यनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा कर्त्तव्येति भगवदाचार्य्यपादाः, अस्मिन्नर्थेऽस्य सूत्रस्य प्रतिज्ञारूपत्वं न घटते किन्तूपदेशरूपत्वम् । तत्रैव कर्म्मावबोधानन्तर्य्यं विशेष इत्यादिना तत् खण्डनं शारीरकभाष्येऽस्ति ।

शक्तिभाष्यकृन्मते तु प्रतिज्ञासूत्रमिदम्, अथ योगानुशासनम्, अथ ब्रह्मचारिधर्म्मा इत्यादिवत्, अनन्तरकर्त्तव्यत्वप्रकारक बोधानुकूलव्यापारो हि प्रतिज्ञा, सा च शिष्याभिमुखयितुं गुरुणा क्रियते । तादृक् सूत्रमिदम् । तत्र गुरोः शमदमाद्यानन्तर्य्यस्य ज्ञानाकांक्षितस्य सम्बन्ध एव नास्ति, कर्म्मावबोधस्यापि नास्त्यपेक्षा । किंत्वधीतजैमिनीयभागं तत्सूत्रोपस्थापितजिज्ञासा निवृत्तये उपसन्नं निमित्तीकृत्य भगवान् बादरायण इदमुक्तवान् इति शक्तिभाष्यमनवबुध्य मानानां पण्डितमानिनां दण्डिस्वामिनां वृथावागाडम्बरः ।

इत्यादिना प्राणाकाशयोः द्वयोरपि सर्वादित्वं भवितुं शक्यमिति यद्भवताऽशङ्कितं दबोधविजृम्भितम्। "तत्पूर्वकत्वाद्वाचः वे २।४।४) इति व्याससूत्रस्य शाङ्करभाष्यावलोकनादेव कस्य सर्वादित्वं स्याद् विस्पष्टं विज्ञातं भविष्यति, किमरण्ये रोदनेन। प्राणादिसृष्टेः पञ्चभूतसृष्टिपूर्वकत्वादाकाशस्यैव सर्वादित्वं शास्त्रसम्मतं न तु हिरण्यगर्भस्येति दूषणतात्पर्यमस्माकम्। न च हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे "ब्रह्मा देवानां प्रथमः सम्बभूव' 'यो ब्रह्माणं विदधाति' इत्यादिश्रुतिवाक्यात् तस्य सर्वादित्वं प्रतिज्ञातमिति चेन्न। श्रुतितात्पर्यानवबोधात्। देवानां मध्ये तत्र तत्र तस्य सर्वप्राथम्यप्रतिज्ञातत्वेनातथात्वात्। अन्यथा पञ्चभूतानि सृष्ट्वा "अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" इत्यादि श्रुतिवाक्यान्यप्युपपद्येरन्। शास्त्रिणः! हिरण्यगर्भस्तु जीव एव। सच शारीरी। यदि प्राक् पञ्चभूतान्येव न स्युः तस्य तदुपादानकं शरीरं कथं स्यात् तत्तु विवेचनीयम्। यत्तु[१] विवर्त्तवादविषये यो दोष उद्भावितो भाष्यकृता तस्योद्धारः परिव्राजकाचार्यैर्न कृत इति या भवदीयोक्तिः सा तु निरर्थिकैव। सूत्रादितस्तत्स्थापनेन हि स परिहृतः। लोके तूभयथा प्रयोगो दृश्यते रज्जोः सर्पः रज्जौ सर्पः इति[२]। तत्राद्यस्तु रज्जुतोऽनिर्वचनीयसर्पोत्पत्त्या। द्वितीयस्तु वाधकाले—एतावत् कालं रज्जावेव सर्पः प्रत्यभादिति। नेयं राजाज्ञा रज्जौ सर्प इत्येका प्रतीतिः सर्वत्रेति। शास्त्रयोनित्वाधिकरणन्यायेन शात्रप्रमाणकेऽस्मिन् शास्त्रे युक्तिस्तु शास्त्रानुसारिण्येव भवितुमर्हति।

१ अविदितशारीरकभाष्यार्थस्याभासरसिकस्य स्मरणीयमुपादिशामि, स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते। आदिकर्त्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्त्तत इति (शारीरकसूत्रस्य १ अ. २ पादे २३ सूत्रभाष्यम्) अत्र भूतानामित्यस्यार्थः प्राणिनांचेत्, 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्तीति प्राणनश्रुतेः प्राणिमात्रपरत्वं कथमपलप्यते। वस्तुतो हिरण्यगर्भो जीवो वा शरीराभिमानीश्वरो वा तच्छरीरं रजोगुणांशो वा समष्टिमहत्तत्वं वा समष्टिमनोवेतियत् श्रुतिस्मृतिषूक्तंतत् कल्पभेदेन मीमांसनीयं नतु तस्य जीवान्तरवद् भौतिकं शरीरमितत्वे स्थितेऽपि, शारीरकभाष्याङ्गीकृतं श्रुतिस्मृतिसम्मतं तस्य आद्यत्वमपलपता श्रीमता न लज्ज्यते इति चित्रम्। अत्र विशेषबुभुत्सुभिः जन्माद्यस्य यत इति शक्तिभाष्यं द्रष्टव्यम्। यतः शक्तिभाष्यविचारमप्रकाश्य तत्खण्डनस्यापरामृश्य, शारीरकभाष्यतत्प्रस्थानानुयायि वचनान्येवास्माभिः खण्डितानि।

२ अहो सन्यासिन् 'रज्जोः सर्प उत्पद्यते' इति प्रयोगाभावरूपं स्वाभिमतदोषमलीकचातुर्येण प्रच्छादयन् न लज्जसे भवान्।

येयं युक्तिर्भाष्यकृताद्दता सा न शास्त्रानुसारिण्येव यतस्तदनुद्धारात् कश्चन दोषःस्यात्२ यत्तु वाल्येन विष्ठासेत् [वृ] भवत्सिद्धान्तः पूर्वपक्षतया तिमिरभास्करकृता स्थापित इति यदुक्तं तत्तु पुस्तकभावानववोधादेव । सूत्रभाष्योपनिषद्भाष्ययोः परस्परवैषम्यप्रदर्शनेन प्रपञ्चसारशारीरकभाष्ययोर्मध्येऽपि तत्सद्भावादेकत्र कुत्रचिच्चेत् चिदचिदात्मकं ब्रह्म नोक्तमन्यत्र तत्कथनात् तदात्मकत्वं ब्रह्मणः स्यादेवेति शक्तिभाष्यकृदुक्तौ दोषदानाय यथा भाष्ययोर्मध्ये परस्परं न वैषम्यमिति दर्शितम् । शाङ्करभाष्यदर्शनादेव तत्प्रतीयेत किं प्रलपितेन । अस्तु । समालोचनं तु सम्यग्विवेचनम् । विवेचनं तूभयोर्गुणदोषाविष्कारात्मकम् । तत्तु समालोचनायां नास्ति । किं पाक्षिकचातुराश्रम्यपक्षस्वीकारः शास्त्रसम्मतः ! किं चिदचिदात्मकब्रह्मवादोऽपि तथा ? अथवा किं सगुणनिर्गुणात्मकं साकारनिराकारात्मकं ब्रह्म शास्त्रयुक्तिसहम् ! किमवच्छेदकभेदेन वृक्षादौ कपिसंयोग-तदभाववन्निरवयवे निर्धर्मके धर्मिणि अवच्छेदभेदेन चित्वाचित्त्वव्यवस्था शास्त्रीया२ ? किमस्ति प्रपञ्चसारादौ कुत्रापि शक्तिरूपचिदचिद्ब्रह्मव्यवस्था३ ? कारणस्याऽन्यतरकर्मादेरभावात् कणभक्षाक्षचरणादिभिः प्रतिक्षेपाच्च किं विभुद्वयसंयोगः शक्यस्वीकारः४ ? दोषसत्वेऽपि तत्र तत्र किमपि दूषणं नोद्भावितम् । यत्र च दोषगन्धोऽपि नास्ति तत्र स्वमनीषया दोषोद्भावनं पुनः पुन र्भाष्यकृद्वचनाम्रेडनं यदि समालोचनं तर्हि शोभनमेव तत् । अहो पक्षपातः ! अहो आधुनिकनवीनपण्डितानां समालोचनशैली ! एतादृशः समालोचको यद्यन्यः कोऽपि जायेत तर्हि भारतवर्षं कृतार्थं स्यादिति प्रतीयते । रागद्वेषवशवर्त्तिना केनचन नेदं पुस्तकं लिखितं किन्तु परोपकारायैव । शास्त्रविरुद्धं वचनं मनसि निधाय कोऽपि स्वार्थान्न च्यवेताऽनर्थं च नर्च्छेदिति । शास्त्रार्थनिर्णयाय स्याच्चेन्मनीषा, तर्हि—अत्रागत्य दीयतां ग्रन्थकाराय वादभिक्षा, किं वृथा प्रलपितेन । नास्माकमादर एतादृशसमालोचने । प्रत्युत्तरं दत्तं केवलं सत्यासत्यनिर्णयाय । किं पिष्टपेषणेनेति पुनर्न दास्यते । इतिशम् ।

दण्डि-स्वामि शान्ताश्रमः रणमुक्तेश्वर महादेव, वड़ोदा ।

१ शास्त्रसम्मता एतेऽर्थाः शास्त्रं च दर्शितं शक्तिभाष्ये, तत्कथं जननयनेषु धूलिक्षेपःक्रियते ।

२ निरवयवे नीरूपे प्रणवेऽवच्छेदकभेदो मयैव दर्शितः, निर्धर्मकत्वं ब्रह्मणः शक्तिभाष्यकृद्भिरेव विचारितम् ।

३ अस्ति, तात्पर्य्येण, ब्रह्मसूत्रेचास्ति,मूलं दृश्यताम्; प्रदर्शितं च तच्छक्तिभाष्ये ।

४ भगवता अक्षचरणेन नित्यसंयोगखण्डनं न कुत्रापि कृतम् । प्रत्युत सर्वनैयायिकपूज्यचरणैरुद्योतकरपादैः न्यायवार्त्तिके कण्ठरवेण नित्यसंयोगोऽङ्गीकृतः ।श्रीगोपालशास्त्रीदर्शनकेशरी

समालोचनम् ।

प्रमाणमञ्जरी- मूल्यम् ≈)। प्राप्तिस्थानम्- निर्णयसागर यन्त्रालयः मुम्बई ।

प्राचीनन्यायविषयिणीयं षोडशपृष्ठात्मिका कृतिः श्रीसर्वदेवसूरिणः पञ्च-दशशतकात् प्राग्भूतस्य । सा चेयं तैलङ्ग-इत्युपाह्व रामकृष्णात्मज-गङ्गेशशर्म्मणा सुपरिष्कृता निर्णयसागराख्यमुद्रणालयेन च प्राकाश्यं नीता । पुस्तकेऽस्मिन संक्षेपेण न्यायशास्त्रोक्ता द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-समवायाभावपदार्थाः क्रमशो निरूपिताः । संक्षेपतः सप्तपदार्थ जिज्ञासुभिरवश्यमवलोकनीयतामर्हति पुस्तकमिदम् ।

श्रीरामगीता, बालमधुकरीटीकाऽलंकृता । टीकाकाराः श्री वेदान्तरत्न-पण्डित त्र्यम्बकाभिजनशुक्लोपाह्व बालकृष्णशास्त्रिणः । मूल्यम् १२ आणकाः । प्राप्तिस्थानम् बालकृष्णशास्त्रीयशुक्ल, श्रीक्षेत्र त्र्यम्बकेश्वर, गंगेच ांठी नम्बर४२८।

भगवता श्रीरामचन्द्रेण लक्ष्मणं प्रत्युपदिष्टा द्विषष्ठि श्लोकात्मिका वेदान्तविष-यकज्ञानगर्भा श्रीरामगीता प्रायः सर्वैरेव संस्कृतज्ञैर्ज्ञायते । अस्या यथा एकैवं पद्यं गम्भीरज्ञानगुम्फितं वर्तते तथा नासीदद्यावधि काचन तज्ज्ञानप्रकाशिनी समीचीना टीका । सम्प्रति श्रीबालकृष्णशास्त्रिभिर्बालमधुकरीटीकां विरचय्य सा त्रुटिरपाकृता । रामगीताया अर्थजिज्ञासूनां नितरां सङ्ग्रहार्हा इयं टीका । अन्ते बहूनां प्रख्यातविदुषां सम्मतयोऽपि सन्ति । धन्यवादार्हा टीकाकृतः ।

वासुदेवद्विवेदी, साहित्याचार्यः ।

ज्यौतिषमीमांसादर्शनम् ।

प्रणेता-ज्योतिर्भूषण पण्डित तारादत्त ज्योतिषी । ३२ । मूल्यम १) प्राप्तिस्था-नम्-राजकुमारगुरुपण्डिततारादत्तज्योतिषी, रियासत जुब्बल, जिला शिमला ।

प्रथमखण्डोत्तरखण्डयो विभक्तमिदं पुस्तकं सूत्राणां शतकं बिभर्ति । प्रतिसूत्रं विस्तृता हिन्दीटीका वर्तते । अन्ये परिशिष्टसूत्राण्यपि सन्ति । पुस्तकेऽस्मिन् फलितसिद्धान्तो द्वादशभावफलोपपत्तिश्चेति द्वयमपि दर्शनविज्ञानदृष्ट्या सुस्पष्टं वर्णितमवलोकयामः । नवीना कृतिरियं श्री तारादत्तज्योतिर्विदां ज्योतिषविषये तेऽतिसुतरां धन्यवादार्हा नः । फलितज्यौतिषविषये सन्दिहानैरवश्यमेवेदं द्रष्टव्य-मिति । प्रतिपाद्यविषयसमर्थने कृतः प्रमाणसंचयोऽपि सुतरां दर्शनीयः ।

श्रीराधिके सति तवैव कृपामृतेन
संरक्षितो मम सुतो मरणाद् वयं च ।
पर्यन्यदेवकृतमण्डलवर्षणेन
दावानलात्तरुलता इव सम्प्ररोहाः ॥२२॥

(नेपथ्ये)

राधा जयति गोपालजीवनोक्षितजीवना ।
गोपालो जयति श्रीमान् रक्षितव्रजजीवनः ॥२३॥
वृषभानुनृपो धन्यो यस्य राधा सती सुता ।
धन्यो नन्दमहाराजो गोपालो यस्य नन्दनः ॥२४॥

गर्गः—एते पौरजानपदाः सर्वं एव राधाकृष्णयोर्जयशब्दं तत्पित्रोश्च धन्यतामुद्घोषयन्ति ।

नन्दः—इदानीमवशिष्यते वैद्यराजेनोपदिष्टः सतीसंवर्धनोत्सवः । तत्प्रकारमुपदेष्टुमभ्यन्तरगमनानुग्रहं भगवतः प्रार्थये ।

गर्गः—अस्त्वेवम् । (इति नन्दादिभिः सह परिक्रामन्) इतो दृश्यते शिवलिङ्गम् यावत् प्रणमामः ।

सर्वे—नमामि विष्णुभक्तिदं तदीयतत्त्वकोविदं,
तदञ्चनप्रवञ्चनप्रपञ्चसञ्चयच्छिदम् ।
भवं भुजङ्गभङ्गिमज्जटज्जटाघटाटवी-
भ्रमभ्रमत्तदङ्घ्रिजापगापगाढसंविदम् ॥२५॥ ❀

(इति प्रणम्य निष्क्रान्ताः सर्वे)

इति षष्ठोऽङ्कः ।

—— ० ——

❀ विष्णुभक्तिदं तदीयतत्त्वकोविदं तदञ्चन'''च्छिदं भुजङ्ग'''संविदं भवं नमामि, इत्यन्वयः । विष्णुभक्तिदमित्यत्रैकदेशविष्णुपदार्थस्योत्तरवाक्यत्रयस्थतच्छब्दैः परामर्शः, दशैते राजमातङ्गास्तस्यैवामी तुरङ्गमा इत्यादिवत् । तदीयतत्त्वकोविदं विष्णुतत्त्वाभिज्ञम्, भवं विना विष्णुतत्त्वमन्ये न जानन्तीति भावः । तदञ्चनेति तत्र विष्णौ अञ्चनं गमनं विष्णुप्राप्तिरित्यर्थः, तस्य विष्णोरञ्चनं पूजनं वा; तस्य प्रवञ्चनः मिथ्यादृष्टिहेतुः प्रवञ्च्यतेऽनेनेति करणे ल्युटा प्रवञ्चनः तथाविधो यः प्रपञ्चसञ्चयः विपर्यासमूहः, तं छिनत्ति दूरीकरोति तम्, भुजङ्गभङ्गिमत्यो भुजङ्गानां भङ्गिः कुटिलगत्यादिः तद्वत्यः भुजङ्गयुक्ता, अथवा भुजङ्गाकारा, जटन्त्यः संघातवत्यः जटाघटा जटासमूहः, तत्र अटवीभ्रमो वनभ्रान्ति र्यस्याः सा अत एव भ्रमन्ती अनवस्थितं चलन्ती या तदङ्घ्रिजापगा विष्णुपदोद्भवनदी तस्या आपः, अत्र समासान्ततया तदङ्घ्रिजापगापम् इति तत्र गाढा मज्जा एकान्ता वा संविद् बुद्धिर्यस्य तम् । विष्णुपादजाजलं परमपावनमिति बुद्धिस्तत्राविच्छिन्ना यस्य तमिति तात्पर्य्यं, भवं शिवं नमामि इत्यर्थः ॥ २५ ॥

सप्तमोऽङ्कः

(ततः प्रविशतो महर्षिर्गर्गो गोपराजो नन्दश्च)

गर्गः—वत्स गोपराज, न केवलमुपकारिणी सतीति दृष्ट्या श्रीराधायाः संवर्धनोत्सवः । किन्तु—

यत् प्रसादलवलाभमन्तरा प्रेम कृष्णमनु नैति कश्चन ।
सा परा प्रकृतिरैश्वरी स्वयं मायया चरति राधिकात्मना ॥१॥

इत्यत्राप्यस्माकमस्तु दृष्टिः ।

नन्दः—एतदनभिज्ञानात्तु प्रतिपदमेव भवितव्यमपराधेन ।

गर्गः—यथास्मदनुमत्या तदुत्सवसंविधानमनुष्ठीयते, विशेषतः पुनरेतदुदीर्यमाणकर्मसु बौधायन-बल-सुबलसुदामादयः पुरुषा गार्गी रोहिणीसैरिन्ध्रीप्रभृतयः स्त्रियश्च संनद्धाः, तथा मन्येऽच्छिद्रोऽयमुत्सवो भविष्यतीति ।

नन्दः—(सविषादम्) भगवन्, एतदुपदेष्टुरस्मज्जीवनदायिनो वैद्यराजस्यानुपस्थितिरुत्सवस्यास्य महतीं न्यूनतां घटयति ।

गर्गः—गोपराज, स्वयं सिद्धरूपस्य त्वदीयस्य गोपालस्य उपस्थित्यैव तदुपस्थितिरिति नात्र न्यूनताघटनं शङ्कनीयम् ।

नन्दः—(सविस्मयम्) कथमिवैतत् ।

गर्गः—श्रूयतामत्र तत्त्वम्—

लोकानुग्रहकाम्यया परिहरन् गोलोकवासं हरि-
लीलां प्रेमसुधासमुद्रलहरीलोलां वितन्वन् भुवि ।
मुक्तेरप्यधिकं ददाति परमानन्दं जने मादृशे
मूढेऽपि प्रणतार्त्तिभञ्जनपटुः कारुण्यवारां निधिः ॥२॥

स एव ते तनयस्तस्यैवायं विलासः ।

नन्दः—(सहर्षविस्मयम्) यद्येवं मे भाग्यवैभवम्, तथापि किं मे नात्र साक्षात् प्रतिपत्तिर्भवति ।

गर्गः—वत्स, मूर्च्छोपक्रान्तसमाधिना यत्त्वया दृष्टं तेन ते जाता प्रतिपत्तिः, तत्सत्यतानिर्णयस्तु गोपालस्यैश्वर्यदर्शनादेव न चिराद् भविष्यति ।

तथा हि ते गोपालः—

तत्-सर्वेश्वरतां निरीक्ष्य युवयोर्वात्सल्यमन्तर्हितं
मा भूदित्यविकल्पया करुणया नादर्शयत्तां पुरा ।
वात्सल्ये स्थितिमत्तयामथ युवां प्राप्तौ तदद्य क्षणं
कारुण्यादवलोकयिष्यति निजं गोलोकलीलोत्सवम् ॥३॥

नन्दः—(सहर्षम्) अहो भाग्यं नः । ननु पृच्छामि क्व तद्दर्शनं भविष्यति ?

गर्गः—इहैव ।

नन्दः—इदं हि प्रकटस्थलमत्र यद्दर्शनं तत् सर्वेषामविशेषमेव ।

गर्गः—नहि नहि—

यथासत्त्वं भिद्यते नाम बोधः
परः प्रेमा निर्विकल्पोऽन्यथा च ।
जनः पश्यत्यूर्द्ध्वदृष्टिः खमात्रं
मुनिस्तस्मिन् देवतानां गतीश्च ॥४॥

नन्दः—भगवन् अत्र कीदृशो भेदः ?

गर्गः—श्रूयतां यद्यदादिष्टं श्रीभगवता मह्यं तत्र युष्मत्प्रतिबोधनाय किञ्चिद् ब्रवीमि । तद् यथा—

बहुजन्मसञ्चितमहातपःफलौ मयि पुत्रभावकृतचित्तसंगती ।
नृपदम्पती व्रजभुवां निरीक्षयाम्यहमद्य मे परमधामचेष्टितम् ॥५॥

नन्दः—(सविस्मयम्) न मे प्रसरति वाणी, अहो प्रकाशः । अन्तर्बहिश्च नवेन ज्योतिषा पूर्यमाणमाकलयामि । (निरूप्य) अवरोहति खलु सिंहासनमिव गगनतलाद् यदीयज्योतिषा सूर्योऽपि दिवानक्षत्रकल्पो दृश्यते ।

गर्गः—(उदीक्ष्य साञ्जलिबन्धम्) वत्स, अपूर्वेण ज्योतिषा जानामि इदमेव गोलोकरत्नसिंहासनम् ।

ब्रह्मादिनम्यं भुवनैकरम्यं श्रीकृष्णनित्यासनमेतदारात् ।
समीक्ष्य तस्यैव कृपाबलेन धन्यः कृतार्थश्च मुहुर्नमामि ॥६॥

नन्दः—(प्रणम्य) का तावदीदमीश्वरीवाध्यास्ते ?

गर्गः—गोलोकेश्वरी राधा, यां चतुरानन-पञ्चाननादयोऽभिष्टुवन्ति सुपर्वाणः ।

नन्दः—(सविस्मयम्) अवतीर्णप्रायमिदमपूर्वरत्नासनम् । किन्तु—

नास्ति गोलोकनाथोऽस्मिन् गोलोकस्येश्वरी कथम् ।
न कौमुदी विना चन्द्रं प्रतिभाति कदाचन ॥७॥

गर्गः—वत्स !

गोलोकनाथस्य तवात्मजत्वं प्राप्तस्य साक्षादियमस्ति शक्तिः ।
व्योम्नि स्थितस्यापि तुषाररश्मे र्ज्योत्स्ना धरण्यामपि किं न भाति ॥८॥

नन्दः—तथापि पश्यतु भगवान् । स्पृश्यमानभूमिकमिदमासनमपूर्णमिव प्रतिभाति ।

गर्गः—तेन हि मन्ये समागतप्रायो गोलोकनाथ इति न खल्वसौ भक्ताकांक्षापूरणाय विलम्बते ।

(नेपथ्ये)

कुवृत्त-चक्र-वातालीक्षिप्ताक्षारण-धूलिभिः ।
व्याप्ता द्यौरिव निर्लेपस्वच्छैषा राधिका सती ॥९॥

तदस्याः सानुयात्रिकाया दीयतां पन्थाः ।

नन्दः—(विलोक्य) भवनाध्यक्षोत्सार्यमाणनारीजनेन शुद्धान्तवर्त्मना राधा सती तामनुवर्तमानाः श्रीकृष्णो यशोदा वृन्दा विभवतश्च परिवाराः समागच्छन्ति ।

(ततः प्रविशति यथोक्तानुयात्रिका श्रीराधा)

यशोदा—(विलोक्य सविस्मयम्) भअवं एसा अह्माणं सिरीराहा सदी एरीसीज्जेव का अण्णा इमस्सिं सिंघासणे दीसदि (भगवन्, एषा अस्माकं श्रीराधा सती ईदृशी एव का अन्या अस्मिन् सिंहासने दृश्यते) ।

गर्गः—वत्से, इदानीमेव ज्ञास्यसि तत्त्वम्, यावद् राधां संवर्धयामि । (राधां प्रति) सति राधे वत्सेन श्रीकृष्णेन सममिदमासनमध्यास्यताम् ।

श्रीराधा—जधाणुमदं अणुचिट्ठामि (यथानुमतम् अनुतिष्ठामि)

(इति सिंहासने गोलोकैश्वर्यकीभूय श्रीकृष्णेन सहोपविशति)

गर्गः—वत्स गोपराज, वत्से यशोदे, पश्यतम्—

एकैव राधा भेदः स्यात् को बिम्बप्रतिबिम्बयोः ।
भ्रान्तदृष्ट्यैव तद्भेदग्रहो मुकुरवक्त्रवत् ॥१०॥

(उभौ विस्मयं नाटयतः) ।

नन्दः—भगवन्, यदिह पश्यामि तदेवाद्भुतम् ! अहो चतुराननपर्यायाः !! अहो पञ्चाननपर्यायाः !!!

यशोदा—भअवं के एदे ? (भगवन् क एते)

गर्गः—अतीतानागतब्रह्माण्डशतविवर्तिनः खल्वमी ब्रह्मादयः । दृश्यतां चापगत-व्यवधानं ज्योतिर्मयशिवोद्भासितशिवलिङ्गं नृत्यति बहिस्तदायतनम् ।

नन्दः—सर्वमेवाद्भुतम् ।

यशोदा—अच्चरिअं सव्वम् (आश्चर्यं सर्वम्) ।

गर्गः—परमन्यदवलोक्यताम्—

वामार्द्धे परिशुद्धहेमरुचिरं दक्षार्द्धमम्भोधर-
श्यामं नाम मिलद्वपुः क्रमगतेरेकैकमित्यद्भुतम् ।
राधाकृष्णमयं क्षणेन विषयो दृष्टेरदृश्यं पुन-
र्वर्वर्तिं स्मयते प्रनृत्यति पृथग् भावेन च क्रीडति ॥११॥

नन्दः—स्मरामि श्रुतं किल भगवती यद् गोलोकनाथमूर्तिर्नित्येति तत् किमेवं क्षणभङ्गुरा दृश्यते ।

गर्गः—वत्स,—

नित्यमूर्तिरयमप्यनेकधा भाति मेघमिलितोष्णरश्मिवत् ।
अप्रमेयगुणशक्तिवैभवे न स्वतन्त्रपुरुषेऽनुयोज्यता ॥१२॥

नन्दः—अचिन्त्यरूपा खलु वत्सस्य गोलोकलीला । बुद्धमिदानीं गोपालस्यैव वैद्यलीलेति ।

यशोदा—बच्छो मे गोबालो बच्छा अ राहा एव्वं कीलदि त्ति पेक्खिअ निव्वुह्मि (वत्सो मे गोपालो वत्सा च राधा एवं क्रीडतीति दृष्ट्वा निर्वृतास्मि) ।

गर्गः—(स्वगतम्) एवमैश्वर्य्यं पश्यतोरपि नानयोर्वात्सल्यमपैतीति महती सिद्धिः । मम तु—

दर्शं दर्शं नयनयुगलं त्यक्तबाह्यार्थजातं
ह्लादं ह्लादं नवनवतरां प्रीतिमन्तर्निधत्ते ।
प्रीतः प्रीतः प्रतिपदमहं शान्तिपीयूषसिन्धौ
मज्जं मज्जं प्रशमपरमो नापरं वेद्मि किञ्चित् ॥१३॥

यशोदा—किं क्खु एदं दीसदि जं भणिदुं न पारेह्मि (किं खलु एतद् दृश्यते यत् भणितुं न पारयामि) ।

गर्गः—वत्से, गोलोकैश्वर्यमेतत् ।

अन्तरीक्षस्था एके देवाः—

जय जय जगदेकनाथ विष्णो
धरणिभरस्य गुरोर्निराकरिष्णो ।
अजनिरजनि योऽत्र नन्दसूनु-
र्विधिभवबन्दितपादपद्मरेणुः ॥१४॥

अपरे—

जयति जयति राधा निष्परीवादबाधा
प्रकटितरसतत्त्वा ह्लादिनी नाम शक्तिः ।
दिनकर इव दीप्तिः कौमुदी वा सुधांशौ
मधुमुरजिति नित्या भिद्यते नैव तस्मात् ॥१५॥

(इति राधाकृष्णयोरुपरि पुष्पाणि वर्षन्ति)

गर्गः—वत्स गोपराज, वत्से यशोदे, देवाः खलु युवयोस्तनयं सतीं राधाञ्च सपुष्पवर्षेण जयशब्देन संवर्धयन्ति ।

नन्दः—तत् सफलोऽयं संवर्धनमहोत्सवः !

यशोदा—जाद गोबाल, जइ वि तुमं सव्वदेवदाणं णंदणिज्जो बंदणिज्जो अ,

सदा भोअं भुंजंतो होसि, तइ वि मे तएणं गेह्ण, तदो ज्जेव मे मंहतो हरिसो होदि । (सविस्मयम्) अह्मो को मे तण्णं चूसणेण सुहं उप्पादेदि । [जात गोपाल, यद्यपि त्वं सर्वदेवतानां नन्दनीयो वन्दनीयश्च, सदा भोगं भुञ्जानो भवसि, तथापि मे स्तन्यं गृहाण, तत एव मे महान् हर्षो भवति । अहो को मे स्तन्यचूषणेन सुखमुत्पादयति ?]

श्रीकृष्णः—(सस्मितम्) मातः, मयैव ते पीयते स्तन्यम् ।

नन्दः—वत्स—

अमृतनद इवावगाह्यमानो निरवधिनन्दथुपूर्णमानसोऽहम् ।
अपि सुरगणवन्दितस्य तेऽद्धा मुखकमलं विमलं चुचुम्बिषामि ॥१६॥

श्रीकृष्णः—पितः, भवत्पादुकावहनाय नियुज्यमानस्य मे यथाचुम्ब्यते मुखं तथैव चुम्ब ।

नन्दः—(सविस्मयम्) स एव कमलगन्धः, स एव कोमलस्पर्शः, सैव मे चुम्बननिर्वृतिः ।

श्रीकृष्णः—पितः, अभिलाषमात्रोपनीतसुखोऽयं लोको न कायप्रवृत्तिमपेक्षते ।

गर्गः—(स्वगतम्)

वात्सल्यभावसंसिद्धौ व्रजगोपेन्द्रदम्पती ।
दृष्ट्वापि जगदैश्वर्यं पुत्रभावं न मुञ्चतः ॥१७॥

वृन्दा—(स्वगतम्) वेणुरवहीणो न सोहदि उच्छवो । [वेणुरवहीनो न शोभते उत्सवः]

(नेपथ्ये वेणुरवः, वीणादिध्वनिश्च)

वृन्दा—(सहर्षम्) पुण्णो उच्छवो । [पूर्ण उत्सवः]

गर्गः—(सविस्मयम्) वत्स नन्द, वत्से यशोदे,

वेणुर्वर्षति कर्णयोः स्वयमहो राधेति नामामृतं
वीणा गायति कृष्ण नाम महती मर्त्यैरदृश्याकृतिः ।
गम्भीरं मुरजो रजोऽपि विधुवन् दंध्वन्यते शृण्वताम्
नृत्यन्ति क्षणभारुचः क्षणपरिक्षिप्ताश्च देवाङ्गनाः ॥१८॥

यशोदा—(निमीलिताक्षम्) भअवं भोदु एदं गोवालमुहादो मादत्ति महुरं बअणं सुणोमि । [भगवन् भवतु इदं गोपालमुखात् मातेति मधुरवचनं शृणोमि]

नन्दः—भगवता यथा मे प्रमोदो दत्तः, स एव चिरं रक्ष्यताम् ।

गर्गः—धन्यौ युवां ।

वात्सल्यपीयूषरसानुभावविमुग्धयोर्वां न परत्र चित्तम् ।
यातीत्यशक्ते श्रवणे दृशौ च स्वकर्म्मणे यत् परतन्त्रभूते ॥१९॥

(नेपथ्ये गीतम्)

जय जय जय राधाश्रय-जीवनजन-रञ्जन ।
अघ-बक-विष-धेनुक-वृष-दुःसहभयभञ्जन ॥
कमलासन-जम्भदमन-दम्भदलनखेलन ।
गिरिधारण-गोचारण-कृत-सखिजन-मेलन ॥
पौतन-तनु-शातनजनुरादिचरित-कीर्तन ।
केलितरल-यमुना-जल-सरस-पुलिन-नर्तन ॥
यज्ञपुरुषभाव-परुष-मनुजनिकर-तारण ।
क्षुद्रधर्म-काम्यकर्मदोषराशि-वारण ॥
नवघन-घनरुचिरपघन-विजितमीन-केतन ।
रासेश्वर-पूरुषवर-हृतचेतन-चेतन ॥ २० ॥

वृन्दा—भअवं के एदे गाअंदि ? [भगवन्, के एते गायन्ति]

गर्गः—ये हि यज्वानः कुटिलावचन-प्रत्यय-विडम्बिताः श्रीराधास्पर्शमपि प्रत्यवायजनकमुपादिक्षन् प्रायश्चित्तञ्च तथाविधसंसर्गिणाम्, त एवैते ।

वृन्दा—एव्वं पुण्ण मणोरहाओ अह्मे भट्टिदारिआए सामसुन्दरस्स अ जअं उग्घोसेह्म । (एवं पूर्णमनोरथा वयं भर्तृदारिकायाः श्यामसुन्दरस्य च जयमुद्घोषयामः)

श्रीकृष्णः—तच्छान्तासुरभावा एवैते संवृत्ताः ।

गर्गः—गोलोकपते, किं त्वदीयलीलया न साध्यते, तथा हि—

देवा मन्त्रमया न विग्रहभृतो नो चेतयन्ते च ते
मन्त्रद्रव्यविधानशक्तिजनितापूर्वात् फलं लभ्यते ।
तद्दाता न हि चेतनो भवति तद् भोक्ता पुनश्चेतनः
स्वर्गार्थी विफलीकृतेश्वररतिर्यज्वेति मीमांसकाः ॥२१॥

ते ह्येते भवदादिष्टेन मया प्रत्यग्र-प्रवर्तित-ज्यौतिषशास्त्र-गणनाविशेष-प्रत्यक्ष संवाद-जनितश्रद्धातिशयावर्जितहृदया मदन्तेवासितामधिगत्य भक्तिशास्त्रमधीयते । अद्य तु श्रीराधासंवर्धनोत्सवसंमिलिताः स्वापराधशङ्किताश्च दूरत एव भवन्तमभिष्टुवन्ति न चैतेषु साम्प्रतमासुरभावगन्धोऽपि ।

श्रीकृष्णः—महर्षे ! प्रियमेतन्मे सम्पन्नम् ।

गर्गः—गोलोकपते, सर्वप्रीतिमूलस्यापि नरलीलामभिनयतस्ते किं भूयः प्रियमुपहरामि ।

श्रीकृष्णः—गुरो ! किमतः परमपि प्रियमस्ति ।

राधायाः करपीडनप्रणयिता पूर्वं मयि स्थापिता
तत्संसृष्टकलङ्कमोचनविधौ प्रादायि साहाय्यकम् ।

मद्भक्तेरनुशासनाच्च विदुषामन्तस्तमो नाशितं
तेषामासुरभावशान्तिपदवी सन्दर्शितैवं त्वया ॥२२॥

तथापीदमस्तु (भरतवाक्यम्)—
श्रौतस्मार्तचिरन्तनाध्वनिरता भूयासुराशु द्विजा
मा भूवन्नपरैर्नरैरुपचितद्वन्द्वाः प्रभुत्वाशया ।
स्वाराज्यं श्रुतिधर्म्मकर्मकृतिभिः प्राज्यं लभन्तां प्रजाः
शत्रूद्भावितजातिवैररहितं भूयादिदं भारतम् ॥२३॥

इति कविकुललालितचरणगौतमगोत्रश्रीनन्दलालविद्यारत्नभट्टाचार्य-
तनूजन्मनः सर्वतन्त्रस्वतन्त्र-महामहाध्यापक श्रीपञ्चानन-
तर्करत्नभट्टाचार्य्यस्य कृतौ कलङ्कमोचननाटके
सप्तमोऽङ्कः समाप्तः ।

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ।

सूर्योदय नियमाः ।

(१) सूर्योदयः प्रतिपूर्णिमं प्रकाशितो भवति । ये पञ्चरूप्यकात्मकं ५) वार्षिकं साहाय्यं करिष्यन्ति ते संरक्षका भवितुमर्हन्ति । वार्षिकं मूल्यं भारते मुद्रात्रयम् ३) बहिर्भारतञ्च मुद्राषट्कम् ६) भारते विद्यार्थिभ्यः पुस्तकालयेभ्यश्च १) रूप्यकेणैकेनेदं पत्रं प्रदीयते । सर्वत्रैव अग्रिमं मूल्यं गृह्येत ।

२—धनादेशपत्र—(मनिआर्डर) द्वारैव मूल्यप्रेषणं साधीयः । वी०पी० द्वारा प्रेषणे ।=) मूल्यादधिकम् आणकषट्कं पत्रग्राहकाणां लगिष्यति ।

(३) ग्राहकैः प्राचीनैः स्वीया ग्राहकसंख्या, नवीनैश्च 'नवीनोऽहम्' इति लेख्यमेव । अन्यथा पत्रप्रेषणे तथाऽन्यव्यवस्थाविधाने च महान् विलम्बो भवेत् । येषां समीपे समुचितसमये सूर्योदयो न गच्छेत् तैः पत्रालये (पोस्ट आफिस) अन्वेषणानन्तरं शीघ्रं सूचना देया । धनादेश-(मनिआर्डर) द्वारा स्वपूर्णसंकेतं सुस्पष्टं विलिख्य सूर्योदय-मूल्यं प्रेषणीयम् । अत्र विज्ञापनदाने महीयसो लाभस्य सम्भावना । विज्ञापननियमाः पत्रं प्रेष्य ज्ञेयाः । सूर्योदये मुद्रापणीयानि निबन्धादीनि तत्सम्बन्धिलिपिः, कार्यालय-व्यवस्थाविषयकलिपिश्च "कार्याध्यक्ष-सूर्योदय-कार्यालय जगत्गञ्ज, बनारसकैण्ट", इति संकेतेन प्रेषणीया ।

लेखका विनिवेद्यन्ते ।

१—त एव लेखा इह प्रकाश्यन्ते ते सुस्पष्टाक्षरा विरलपङ्क्तिकाः सरल-सरला भावपूर्णाश्छात्रोपयोगिनो भवन्ति । साहित्यिका धार्मिकाः सामाजिका ऐतिहासिका गवेषणा सम्बन्धिनश्च प्रसादगुणगुम्फिता लेखाः प्रकाशने प्राथम्यमाश्रयन्ति । अतश्च लेखकैः लेखस्य भावसौष्ठवे मनोहरत्वे च ध्यानं देयं ना तु शब्दकाठिन्यादिषु ।

२—कविताश्च स्वल्पसंख्यका भावपूर्णा अपेक्ष्यन्ते न तु विंशत्यधिकाः ।

३—असम्पूर्णलेखः 'क्रमशः' इतिकृत्वा, लेखकमहोदयै र्नप्रेषणीयः ।

Printed by Pt, Janki Sharan Tripathi at the Surya Press, Benares City

Published by Pt. A.P. Sharma, Bharatdharmamahamandal Benares